

Eiríkur Rögnvaldsson

ÍSLENSK HLJÓÐFRÆÐI

handa framhaldsskólum

Reykjavík

1990

1. INNGANGUR

Hvað er hljóðfræði?

Hljóðfræði er lýsing á málhljóðum og myndun þeirra. Hún skiptist einkum í tvennt; **hljóðmyndunarfræði**, sem fæst við að lýsa hreyfingum talfæranna við hljóðmyndun, og **hljóðeðlisfræði**, sem lýsir eðlisfræðilegum þáttum málhljóðanna (sveiflustærð, sveiflutíðni o.s.frv.) og athugar hvernig hreyfingar talfæranna hafa áhrif á þessi atriði.

Kunnátta í hljóðfræði er gagnleg á ýmsum sviðum. Það er t.d. mun auðveldara að ná valdi á réttum framburði erlendra mála ef maður áttar sig á því hvernig talfærunum er beitt við myndun málhljóða. Þekking á hljóðritun og alþjóðlega hljóðritunarkerfinu gerir manni líka kleift að nýta sér hljóðritun í kennslubókum og orðabókum um erlend mál, og auðveldar þannig málnámið enn til muna. Hljóðfræðikunnátta er líka mjög nytsöm við hvers kyns þjálfun í munnlegri tjáningu; framsögn, ræðumennsku o.þ.h.

Um hvað fjallar bókin?

Þessi bók er ætluð byrjendum í hljóðfræði. Henni er einkum ætlað að gefa sæmilega greinargóða lýsingu á íslenskum málhljóðum, kynna hljóðritun, og þjálfva nemendur í undirstöðuatriðum íslenskrar hljóðritunar. Mikil áhersla er lögð á mun, en um leið líkindi, milli **bókstafa** og **hljóða**. Það er nauðsynlegt að átta sig á þeim mun og hafa hann sífellt í huga til að ná góðu valdi á hljóðfræði og hljóðritun.

Í 2. kafla er talfærunum lýst, og gerð grein fyrir því hvert hlutverk þeirra sé við hljóðmyndun. Drepið er á nokkra eðlisfræðilega þætti í sambandi við myndun málhljóða, og einkum fjallað um hvernig breytingar á stærð og lögun hljómhols breyti því hvaða hljóð við myndum.

Í 3. kafla er **hljóðritun** tekin fyrir. Fjallað er um samband hljóða og rittákna, og útskýrt hvers vegna venjuleg stafsetning er ófullnægjandi til að tákna hljóð í rituðu máli á ótvíræðan hátt. Einnig er kynnt alþjóðlega hljóðritunarkerfið, **IPA**, og gerð grein fyrir frávikum frá því í íslenskri hljóðritun.

4. kafli snýst um íslensk málhljóð og myndun þeirra. Starfsemi og stöðu talfæranna við myndun allra venjulegra íslenskra málhljóða er lýst; og til nánari útskýringar fylgja myndir af stöðu þeirra talfæra sem mestu máli skipta við myndun hvers hljóðs um sig.

Hlutverk 5. kafla er að hjálpa lesendum að átta sig á því hvar hvert einstakt málhljóð geti komið fyrir. Lögð er sérstök áhersla á að draga fram helstu dæmi þar sem stafsetningin leiðir marga á villigötur, og bent á margs konar hljóðavíxl í beygingum orða.

Í 6. kafla er svo stutt yfirlit um helstu frávík frá þeim framburði sem annars er miðað við í bókinni. Þar er einkum átt við svæðisbundnar framburðarmállýskur, svo sem harðmæli, *hv*-framburð o.s.frv. Lýst er lauslega útbreiðslusvæði helstu mállýskna; og einnig drepið á atriði sem tengjast fremur ákveðnum aldurshópum en landshlutum.

7. kaflinn fjallar um ýmis hljóðfræðileg atriði sem ekki tengjast einstökum hljóðum, heldur stærri eindum; atkvæðum, orðum eða setningum. Þar er um að ræða **áherslu**, **ítónun** og **lengd**. Einnig er þar gerð grein fyrir ýmsum **brottföllum** og **samlögunum** sem algeng eru í daglegu tali.

8. kafli er ætlaður til þjálfunar í hljóðritun. Tekin eru dæmi um þau atriði sem vefjast fyrir flestum og vakin sérstök athygli á þeim. Ætlunin er að nota megi þennan kafla til að fletta upp á ýmsum vandasömum atriðum.

Til að bókin komi að gagni er nauðsynlegt að þjálfar vel þau atriði sem verið er að kenna. Þess vegna fylgja hverjum kafla verkefni, sem ætlast er til að nemendur leysi eftir bestu getu. Það skiptir líka meginmáli að læra að **hlusta** á framburð, bæði sjálfs sín og annarra; láta sér ekki nægja að ná merkingunni, heldur taka líka eftir því með hvaða móti henni er komið til skila.

2. HLJÓÐMYNDUN

Hringrás hljóðsins

Málið er það tæki sem við notum mest til að hafa samskipti við annað fólk. Í málstöðvum heilans mótum við hugsanir okkar í orð og setningar, sem við komum síðan á framfæri með því að gefa frá okkur **hljóð**. Heilinn sendir taugaboð til talfæranna um að hreyfast á ákveðinn hátt. Hreyfingar talfæranna koma síðan af stað sveiflum sameinda í lofti; fyrst innan líkamans, þar sem þessar sveiflur mótast á ýmsa vegu eftir stöðu talfæranna, og mynda þannig mismunandi hljóð.

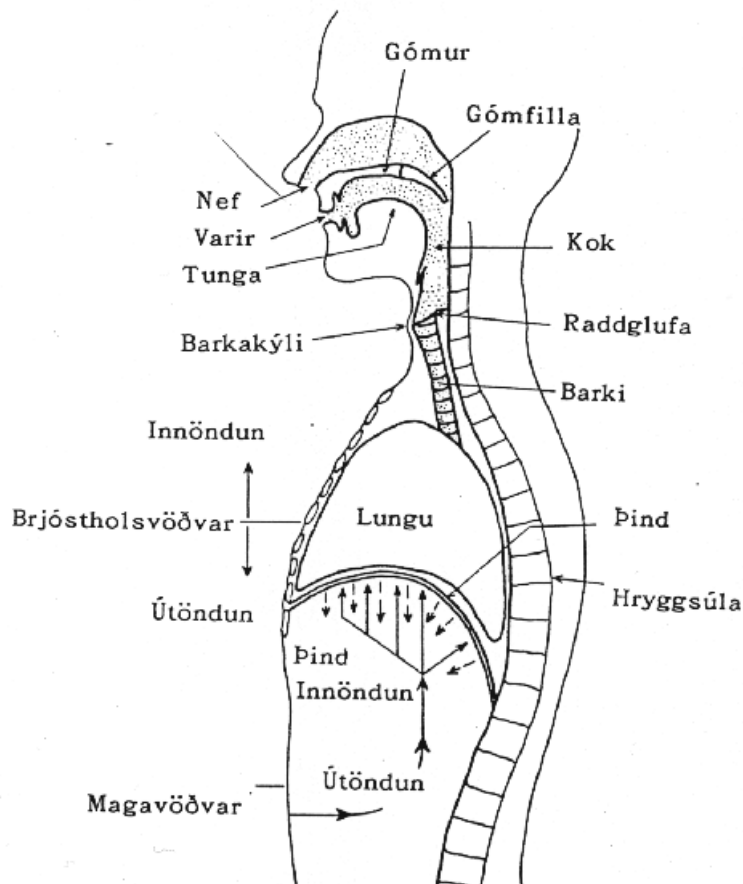
Síðan fara loftsameindirnar í kringum okkur einnig af stað, og sveifluhreyfingin breiðist út, uns hún nær (vonandi) eyrum viðmælanda okkar. Sameindasveiflur loftsins skella á hljóðhimnum hans og koma þeim á hreyfingu; þær tengjast aftur ýmsum líffærum í innra eyranu sem breyta sveiflunum í taugaboð og senda til málstöðva heilans, sem túlkar boðin. Þar með erum við komin hringinn.

Talfæri

Ýmis líffæri og líkamshlutar taka þátt í hljóðmyndun, og teljast þannig til talfæra í víðasta skilningi; maga- og brjóstholsvöðvar, þind, lungu, barki, barkakýli, raddbönd, kok, gómfilla, nefhol, efri og neðri kjálki, gómur, tannberg, tennur, tunga og varir.

Þegar við öndum frá okkur þrýsta brjósthol- og magavöðvar lungunum saman, þannig að loftið pressast úr þeim. Það berst upp barkann, gegnum barkakýlið, og síðan út úr líkamanum, annaðhvort um munn eða nef. Krafturinn í útönduninni er mismikill, og það ræður styrk mállhljóðanna sem mynduð eru.

Við venjulega útöndun kemst loftið nokkurn veginn hindrunarlaust út. Ef við ætlum hins vegar að nýta loftstrauminn til að mynda mállhljóð, þurfum við að þrengja að honum með einhverju móti einhvers staðar á leiðinni; stundum bæði í barkakýli og einhvers staðar í munnholi.

MYND 1: Líffæri og líkamshlutar sem taka þátt í hljóðmyndun

Barkakýli — raddbönd

Fyrsta hindrunin getur orðið í barkakýlinu. Þar þarf loftstraumurinn að fara upp milli tveggja himna, sem nefnast **raddbönd**. Þessar himnur liggja upp með hliðarveggjum barkakýlisins, og eru vaxnar við veggina að neðan. Að framan eru raddböndin fest á svokallað **skjaldbrjósk**, sem við finnum fyrir þegar við þreifum á barkakýlinu. Að aftan eru raddböndin hins vegar fest sitt á hvora þríhyrningslaga brjóskflöguna, sem nefnast **könnubrjósk**. Þau getum við hreyft til, og raddböndin þar með.

Við venjulega útöndun eru raddböndin glennt sundur að aftan, þannig að loftið á greiða leið um **raddglufuna** milli þeirra. Hún er í laginu eins og þríhyrningur, þar sem eitt hornið veit fram. Fremri hluti hennar, milli raddbandanna sjálfra, nefnist **bandaglufa**, en þríhyrningslaga glufan milli könnubrjóskanna heitir **hrynuglufa**.

Við myndun margra málhljóða er raddglufan öll opin, þannig að loftið streymir upp án þess að verða fyrir verulegri hindrun í barkakýlinu. Slík hljóð eru **órödduð**, því að raddböndin sveiflast ekki við myndun þeirra.

Mjög oft eru samt könnubrjóskin hreyfð til þannig að raddböndin leggjast saman, og loftrásin lokast þar með að miklu eða öllu leyti. Ef hrynuglufan er opin, en bandaglufan lokuð, myndast **hvísl**. Ekki er þó ætlunin að fást við það hér, heldur beina athyglinni að því sem gerist við algera lokun loftrásarinnar.

Röddun

Þótt raddglufunni sé lokað meðan á útöndun stendur heldur loftið áfram að berast að neðan, frá lungunum og upp barkann. Vegna þess að raddböndin loka því leiðina eykst loftþrýstingurinn neðan þeirra ört, og þar kemur að hin teygjanlegu raddbönd gefa eftir, og hleypa loftgusu upp á milli sín. Þá lækkar loftþrýstingurinn neðan raddbandanna aftur snögg, og þegar þrýstingurinn ofan þeirra og neðan hefur jafnast, nær teygni raddbandanna aftur yfirhöndinni og lokar loftrásinni á ný. Þá fer þrýstingur að byggjast upp á ný neðan raddbandanna, uns hann nægir til að rjúfa lokunina; og svona endurtekur þetta sig aftur og aftur.

Reyndar er það ekki bara teygjan í raddböndunum sem veldur því að þau lokast þegar loftgusu hefur verið hleypt upp; þar kemur líka til eðlisfræðilegt lögmál, hinn svokallaði **Bernoulli-kraftur**, sem veldur því að raddböndin sogast saman þegar hraði loftstraumsins milli þeirra eykst við þrenginguna.

Þessi titringur, sem myndast við endurtekna lokun og opnun raddglufunnar, nefnist **röddun**. Við eigum auðveldlega að geta fundið hana með því að styðja fingri á barkakýlið og segja nokkrum sinnum

ha—ha—ha—ha—ha

[a] er **raddað** hljóð, eins og önnur sérhljóð, og við myndun þess finnum við titring í barkakýlinu. [h] er hins vegar **óraddað**, eins og mörg önnur samhljóð (en þó alls ekki öll), og enginn titringur verður við myndun þess. Við eigum því að geta fundið titringinn koma og fara á víxl.

Sveiflutíðni raddbanda

En titringur raddbandanna er ekki alltaf með sama móti. Það eru einkum þrjú atriði sem eru breytileg:

- a) lengd raddbanda;
- b) massi þeirra (þ.e. hversu efnismikil þau eru);
- c) hversu strengd raddböndin eru.

Tvö fyrri atriðin eru óbreytanleg hjá hverjum einstaklingi, eftir að fullum þroska er náð. Þar sem barkakýli karlmannna er talsvert stærra en kvenna, eru raddbönd karla bæði lengri og efnismeiri. Þetta leiðir til þess að sveiflur raddbanda eru að jafnaði mun hægari hjá körlum en konum. Það er eðlisfræðilegt lögmál; strengir í hljóðfærum, s.s. gítar, píanói o.s.frv., sveiflast líka því hægar sem þeir eru lengri og gildari. Við vitum líka að löngu og gildu strengirnir gefa frá sér dimmri tón en þeir stuttu og grönnu; og sama lögmál veldur því að karlaraddir eru venjulega dýpri en raddir kvenna.

Þriðja atriðinu, strengleika raddbandanna, getum við hins vegar breytt, innan ákveðinna marka þó. Vegna hreyfanleika könnubrjóskanna, sem aftari endi raddbandanna er festur á, er hægt að strengja eða slaka nokkuð á þeim; og eftir því sem þau eru strengdari sveiflast þau hraðar, rétt eins og strengir í hljóðfærum. Þetta nýtum við okkur t.d. til að ná fram réttu **ítónun** í röddina; breyta tónhæðinni eftir því hvort við erum að fullyrða eitthvað, spyrja einhvers o.s.frv. Einnig er þessi hæfileiki bráðnauðsynlegur í leik, söng o.þ.h.

Grunntónn — yfirtónar

Ferlið frá því að raddböndin lokast, loftþrýstingur eykst, lokun rofnar, loftþrýstingur neðan raddbanda fellur og þar til þau lokast á ný er nefnt ein **sveifla**. Hjá karlmönnum tekur ein sveifla u.þ.b. 8,3 millisekúndur (þúsundustu hluta úr sekúndu) að meðaltali; **meðaltíðni** karlmannsradda er því u.þ.b. 120 sveiflur á sekúndu (s/sek). Meðaltíðni kvenradda er hins vegar nálægt helmingi hærri, eða um 225 s/sek, og meðaltíðni

barnaradda u.þ.b. 265 s/sek. Þetta er nefnt **grunntíðni** eða **grunntónn** raddarinnar.

En sveiflur raddbandanna eru margbrotnari en þessi lýsing bendir til. Hvor helmingur þeirra um sig sveiflast líka á sinni eigin tíðni, sem er þá helmingi meiri en grunntíðni raddarinnar. Hver þriðjungur raddbandanna sveiflast líka, á þrefaldri grunntíðni; hver fjórðungur á ferfaldri grunntíðni; o.s.frv. Þessar sveiflur nefnast **yfirtónar** raddarinnar.

Þessar sveiflur ná ekki bara til raddbandanna sjálfra, ýmist í heild eða einstakra hluta þeirra. Titringurinn kemur líka af stað sveiflum í **loftinu** í koki, munnholi og nefholi; og þar mótast það hljóð sem við heyrum, **röddin**. En það eru ekki bara sveiflurnar í loftinu sem hér skipta máli, heldur líka titringurinn sem þær koma af stað í því sem umlykur loftið; þ.e. holdi, beinum og tönnum. Þetta er svipað því sem gildir um hátalara; ef hátalari er tekinn úr kassanum sem umlykur hann breytist hljóðið talsvert. Kassinn verkar nefnilega líka sem magnari, og svipað gildir um munnholið.

Mögnun og deyfing hljóðsins — formendur

Þegar við hlustum á talað mál greinum við það niður í mismunandi hljóð. Við erum ekki í neinum vafa um að [a] hljómar öðruvísi en [ɪ], [I] hljómar öðruvísi en [n], [v] hljómar öðruvísi en [ð], o.s.frv. En nú eru sveiflur raddbandanna í grundvallaratriðum sams konar í öllum rödduðum hljóðum; og hvað er það þá sem gerir okkur kleift að greina milli mismunandi hljóða?

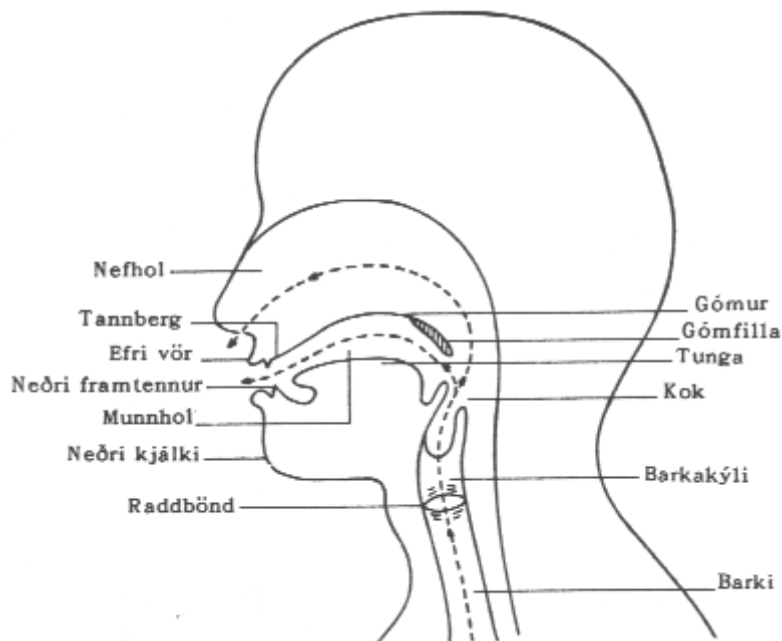
Hér að framan var sagt að við röddun færu af stað sveiflur á mörgum tíðnisviðum; bæði grunntónn og yfirtónar. Það hljóð sem við heyrum verður til við samspil þessara sveiflna. Þetta er forsenda þess að við getum gert mun á hljóðum. Það er sem sé hægt að breyta því vægi sem sveiflur á tilteknum tíðnisviðum hafa í þessu samspili. Við myndun [a] mögnum við upp sum tíðnisvið, en deyfum önnur; við myndun [ɪ] gerist það sama, nema þar eru það önnur tíðnisvið sem eru mögnuð og deyfð, og þess vegna verður heildarniðurstaðan ólík.

Þau tíðnisvið sem hafa mestan styrk (eru mögnuð mest) í hverju máhljóði eru kölluð **formendur** þess. Í flestum sérhljóðum eru a.m.k. þrjú formendur greinilegir; þ.e. þrjú mismunandi tíðnisvið magnast upp. Formendurnir eru venjulega táknaðir með **F** og tölu fyrir aftan; F_1 er þannig lægsta tíðnisviðið sem magnast upp, F_2 það næstlægsta, o.s.frv. Mismunandi hljóð hafa mismunandi formendur, og það eru þeir sem eru ábyrgir fyrir þeim mun sem við skynjum á hljóðunum.

Í sumum hljóðum geta verið margir formendur, þ.e. mörg mismunandi tíðnisvið eru mögnuð upp. Lægstu formendurnir hafa þó alltaf mestan styrk, og stundum er talið að tveir fyrstu formendurnir dugi til að greina milli allra sérhljóða. Það þýðir þó ekki að hinir skipti engu máli. Líkur eru á að hærri formendur gefi röddinni ákveðinn blæ, **málróm**.

Breytingar á stærð og lögun hljómhols

Það kannast sjálfsagt margir við að hafa blásið yfir stútinn á tómri gosflösku; þá myndast tiltölulega djúpur tónn. Ef flaskan er hálf af vatni hækkar tónninn talsvert; og ef hún er fyllt upp í axlir hækkar hann enn. Það er vegna þess að blásturinn kemur af stað sveiflum í loftsúlunni í flöskunni, og þær sveiflur mynda hljóð. En sveiflutíðnin hækkar eftir því sem loftsúlan er styttri, og því hækkar tónninn þegar vatni er bætt í flöskuna.

MYND 2: Talfæri í munn- og nefholi.

Í raun og veru verkar munnholið svipað. Í því er loftsóla, að vísu ekki eins regluleg í lögum og sú í flöskunni. Með því að breyta stærð og lögum þessarar loftsólu stjórnun við því hvaða tíðnisvið raddarinnar eru mögnuð mest og hver eru deyfð; og þannig myndum við mismunandi **hljóð**. Þetta getum við gert með ýmsu móti.

Neðri kjálkin er auðvitað hreyfanlegur, og mismunandi kjálkaopnun hefur áhrif á stærð munnholsins. **Tungan** er mjög hreyfanleg, og staða hennar skiptir máli við myndun flestra máhljóða. Með því að láta tunguna nálgast eða snerta einhvern hluta góms, tannbergs eða tanna, skiptum við munnholinu að meira eða minna leyti í tvö hljómhól, sem hvort um sig hefur sína ákveðnu hljóðmögnunareiginleika.

Þá hefur staða **vara** áhrif í hljóðmynduninni. Bæði er hægt að loka fyrir loftstrauminn eða þrengja að honum með vörunum; og einnig er hægt að setja nokkurs konar stút á þær, en við það breytast formendur þeirra hljóða sem mynduð eru.

Gómfillan hleypir lofti óhindrað upp í nefhol við venjulega útöndun. Við hljóðmyndun lokar hún hins vegar oftast fyrir nefholið; en einnig er hægt að láta hana síga, þannig að loft sleppi upp í nefholið, sem þar með verður einnig að hljómhóli og hefur áhrif á hljóðmyndunina.

Verkefni

1. Gerðu grein fyrir muninum á starfsemi talfæranna við myndun **raddaðra** og **óraddaðra** hljóða.
2. Hvaða talfæri skipta mestu máli við mótun einstakra hljóða?
3. Við hvað er átt þegar talað er um eina **sveiflu** raddbandanna?

4. Hvers vegna hafa kvenraddir að jafnaði hátt í helmingi hærri grunntíðni en karlaraddir?
5. Hvað er það sem stjórnar:
- styrk máhljóða;
 - tónhæð;
 - hljóðgildi (þ.e. því sem einkennir hvert hljóð og greinir það frá öðrum)?
6. Hvað eru
- formendur;
 - grunntónn;
 - yfirtónar;
- og hvernig er sambandinu milli þessara þriggja atriða háttað?

3. HLJÓÐRITUN

Framburður og stafsetning

Þótt talað mál sé grundvöllur mannlegs máls hafa menn lengi kunnað aðferðir til að breyta því í **ritmál**. Algengasta aðferðin, og sú sem við notum, er að láta **bókstafi** standa fyrir ákveðin hljóð. Við getum því í stórum dráttum skipt rituðu máli í einingar á sama hátt og töluðu máli, nema í ritmálinu heita einingarnar bókstafir en ekki hljóð.

Til að þessi samsvörun milli talaðs máls og ritaðs væri fullkomin þyrfti hver bókstafur að svara til eins, og aðeins eins, hljóðs. Það er þó auðvelt að ganga úr skugga um að svo er ekki. Einna skýrast kemur þetta í ljós í samanburði mismunandi tungumála. Allir sem hafa lært eitthvað í ensku vita t.d. að þar sem skrifað er *a* er oft ekki borið fram sama hljóð og þar sem skrifað er *a* í íslensku, heldur iðulega eitthvað sem líkist *ei*. Sömu leiðis er *e* í ensku oft borið fram eins og þar væri skrifað *í*, og svo mætti lengi telja. Þetta sýnir okkur að samband bókstafa og hljóða er ólíkt eftir málum, og við þurfum að læra hvernig því er háttað í hverju nýju máli sem við lærum.

En reyndar er hér leitað langt yfir skammt. Hliðstæð dæmi eru mýmörg í íslensku, þótt við tökum sjaldnast eftir þeim vegna þess að þau eru okkur svo töm. Samt vita allir að þótt skrifað sé *a* í orðum eins og *langur* og *ganga* bera flestir það fram eins og skrifað væri *á*; og þótt skrifað sé *h* í orðum eins og *hvernig* og *hvenær* ber meginhluti landsmanna það fram eins og skrifað væri *k*.

Einn bókstafur — mörg hljóð

Við getum líka skoðað fimm orð sem öll eru skrifuð með bókstafnum *g*:

gata — *geta* — *síga* — *sagt* — *bogi*

Ef vel er að gáð kemur í ljós að þessi eini bókstafur stendur hér fyrir fimm mismunandi hljóð! *Geta* er borið fram eins og þar væri skrifað *gj*; prófið bara að bera upphaf orðsins fram eins og þið væruð að fara að segja *gata*.

Sögnina *síga* getið þið svo borið saman við orðið *sígaretta*. Þótt fyrri hluti þess orðs sé **skrifaður** eins og sögnin *síga* er framburðurinn ólíkur; í *sígaretta* er sama *g*-hljóðið og í *gata*, en í sögninni *síga* er greinilega annað hljóð.

Í *sagt* bætist við enn eitt hljóð; reynið þið bara að setja eitthvert þeirra þriggja hljóða sem á undan eru komin þarna í staðinn og athugið hvort þið heyrði ekki mun.

Að lokum er svo *bogi*, sem er borið fram eins og þar væri skrifað *j* en ekki *g*.

Við þetta mætti svo bæta orðum eins og *margt*, sem allir bera fram eins og það væri skrifað *mart*.

Við höfum því dæmi um að í íslensku séu tengsl milli bókstafsins *g* og framburðar á a.m.k. sex mismunandi vegu; *g* getur svarað til fimm mismunandi hljóða og að auki til »ekki neins«, eins og í *margt*. Þessi margræðni veldur okkur samt yfirleitt engum vandræðum í íslensku, vegna þess að við kunnum málið og þekkjum reglur þess án þess að gera okkur grein fyrir því. Við »vitum« að *g* svarar til annars hljóðs ef *e* er á eftir (eins og í *geta*) en ef *a* fer á eftir (eins og í *gata*). Við »vitum« líka að *g* svarar til annars hljóðs (eða annarra hljóða) inni í orði en í upphafi orðs; og við »vitum« að *g* er borið fram eins og *j* inni í orði ef *i* fer á eftir (eins og í *bogi*).

Í einstöku tilvikum getur það samt valdið misskilningi og vandræðum að stafsetningin sýnir ekki framburð svo að ótvírætt sé. Þekkt eru dæmi eins og *villa*, sem bæði getur þýtt 'mistök, eitthvað sem gert er rangt' og líka 'stórt og íburðarmikið hús'. Fyrri orðið er borið fram eins og skrifað væri *dl*, en í því seinna er borið fram langt *l*.

Þetta eru þó undantekningar. Hins vegar lenda flestir í vandræðum ef þeir ætla að læra framburð erlendra mála út frá stafsetningunni einni saman. Algengt er t.d. að byrjendur í ensku, sem hafa komist að því að *a* er oft borið fram eins og *ei* og *e* eins og *í* beri öll ensk orð þar sem skrifað er *a* eða *e* fram á þennan hátt. Það þarf þó ekki að leita lengra en í orðið *man* 'maður' sem í fleirtölu er skrifað *men* 'menn' til að sjá að sú regla gengur ekki upp; hætt er við að þeir sem bæru eintöluna fram *mein* og fleirtöluna *mín* ættu í erfiðleikum með að gera sig skiljanlega í enskumælandi landi.

Við þetta bætist að í flestum eða öllum erlendum málum eru notuð einhver hljóð sem ekki koma fyrir í íslensku. Þótt við lærum hvenær *a* og *e* í enskri stafsetningu eru borin fram eins og skrifað væri *ei* og *í* og hvenær ekki dugir ekki að setja bara íslensk *a* og *e* í staðinn, t.d. í *man* og *men*. Þótt hljóðin sem þar eru borin fram líkist vissulega íslensku hljóðunum sem eru táknúð með bókstöfunum *a* og *e* eru þau ekki eins; og enskumælandi maður tæki umsvifalaust eftir hreimnum í máli okkar ef við notuðum íslensku hljóðin.

Hljóðletur — IPA

Til að bæta úr þessu hefur verið búið til sérstakt táknkerfi, **hljóðletur**. Það byggist á sömu frumforsendum og venjuleg stafsetning, þ.e. að til hvers hljóðs svari eitt ákveðið tákn. Hljóðletrið, eða hljóðritunin, fylgir þessari reglu hins vegar út í æsar, en það gerir stafsetningin ekki, eins og við höfum séð. Þetta veldur því að þeir sem kunna táknkerfið eiga að geta borið hljóðritaðan texta u.þ.b. rétt fram, þótt þeir kunni lítið sem ekkert í málinu sem textinn er á. Hljóðritaður texti er venjulega hafður innan hornklofa, [], til aðgreiningar frá venjulegri stafsetningu.

Til eru ýmis afbrigði af hljóðletri, en hér er notað það langútbreiddasta, **IPA** (International Phonetic Alphabet). Það er byggt á þeirri stafagerð sem vesturevrópumál nota, latínuletri, og flest táknin í hljóðletrinu hafa það gildi sem er »dæmigert« fyrir samsvarandi bókstafi. Það er nefnilega svo að enda þótt sami bókstafurinn geti staðið fyrir mismunandi hljóð eftir málum, þá eru þau hljóð sem um er að ræða oftast svipuð. Bókstafurinn *p* getur t.d. staðið fyrir upphafshljóðið í *pakki*, og einnig fyrir sama hljóð og upphafshljóðið í *bakki*. Þótt þessi hljóð séu ekki eins eiga þau margt sameiginlegt; bæði eru órödduð varamælt lokhljóð.

Þar sem latínuletrið hrekkur ekki til er bætt við táknum, einkum úr gríska

stafrófinu. Einnig eru mörg hljóð táknuð þannig að svonefndum **stafmerkjum** er bætt á grunntákn. Þannig táknar [p] í hljóðletrinu óraddað varamælt **ófráblásið** lokhljóð – hljóðið sem táknað er með *b* í upphafi íslenskra orða eins og *bakki*. Íslenskt *p* í upphafi orða eins og *pakki* er hins vegar **fráblásið**, og til að sýna það er stafmerkinu [p^h] bætt aftan við grunntáknið; útkoman verður [p^h]. [l] táknar **raddað** varamælt lokhljóð í hljóðletrinu; en vegna þess að íslenskt *l* eins og í *elta* er óraddað þarf að bæta [] neðan við grunntáknið til að fá fram rétt gildi, og niðurstaðan verður [l̥]. Venja er að setja bolluna sem táknar óröddun neðan við grunntáknið ef því verður við komið, en ef táknið nær niður úr línu, eins og t.d. [ŋ] gerir, er hún færð upp fyrir í staðinn. Merking hennar er þó alveg sú sama hvort sem hún er ofan eða neðan við grunntáknið.

Með því að nota stafmerki er iðulega hægt að tákna sama hljóðið á tvo eða fleiri mismunandi vegu innan ramma alþjóðlega hljóðritunarkerfisins. Þannig er t.d. hægt að tákna ófráblásin lokhljóð í íslensku með [b̥], [d̥], [ʃ̥], [g̥], ef stafmerkið sem táknar óröddun er notað, því að grunntáknin standa fyrir rödduð hljóð. Þetta hefur reyndar oftast verið gert í íslenskri hljóðritun. Meginreglan er þó sú að ef hægt er að tákna hljóð með einu grunntákni, án stafmerkja, þá skuli það gert. Sú leið er því farin hér og þessi hljóð táknuð með [p], [t], [c], [k].

Stundum verður hins vegar ekki hjá því komist að nota stafmerki, vegna þess að engin grunntákn með viðeigandi hljóðgildi eru til. Þannig er það með órödduð nefhljóð eins og í framburði meginhluta landsmanna á orðunum *vanta* og *kempa*. Táknin [n] og [m] vísa eingöngu til raddaðra hljóða, eins og í *vanda* og *kemba*, og til að tákna þau órödduðu er engin önnur aðferð en bæta bollar fyrir neðan grunntáknin og fá út [n̥] og [m̥].

Hljóðtákn í íslenskri hljóðritun

Áður en hafist er handa við lýsingu á íslenskum málhljóðum og myndun þeirra er rétt að líta á þau hljóðtákn sem notuð eru við venjulega hljóðritun íslensku. Tekið er dæmi um eitt orð með hverju hljóði, og þeir bókstafir sem tákna hljóðið undirstrikaðir, þannig að þið áttið ykkur örugglega á um hvað verið er að tala.

<i>Lokhljóð</i>	<i>Önghljóð</i>	<i>Nefhljóð</i>	<i>Hliðarhlj.</i>
[p ^h] pæla	[f] fela	[m] mala	[l̥] lofa
[t ^h] toga	[v] vona	[m̥] hempa	[l̥] elta
[c ^h] kjör	[θ] þora	[n] naga	
[k ^h] kofi	[ð] veður	[n̥] hné	
[p] buna	[s] sofa	[ŋ] angi	<i>Sveifluhlj.</i>
[t] dagur	[ç] hjá	[j̥] hanki	
[c] gjöf	[j] jata	[ŋ] þungur	[r] rífa
[k] gala	[x] sagt	[ŋ̥] hlunkur	[r̥] ört
	[ɣ] saga		
	[h] hafa		

<i>Einhljóð</i>		<i>í-tvíhljóð</i>		<i>ú-tvíhljóð</i>			
<i>frammælt</i>	<i>uppmælt</i>						
[i]	bíll	[u]	brúnn	[ei]	heyrn	[ou]	bólga
[ɪ]	liggja	[ɔ]	stormur	[œi]	austur	[au]	átta
[ɛ]	þerra	[a]	aska	[ai]	vætla		
[ʏ]	urð			[ʏi]	hugi		
[œ]	möskvi			[oi]	logi		

Tveir litlir þríhyrningar sem vita hver á móti öðrum (:) á eftir hljóðtákn, t.d. [a:], [s:], táknar að hljóðið sé langt.

Varasöm tákn

Það er bæði kostur og galli á hljóðletrinu að það skuli vera byggt á venjulegu stafrófi. Það veldur því að fljótlegt er að læra táknið, vegna þess að þau eru flest hin sömu og við erum vön, þótt fáein bætist við; og flest táknið hafa svipað gildi og samsvarandi bókstafir. Þess vegna er tiltölulega fljótlegt að tileinka sér meginatriði hljóðritunar. Gallinn er hins vegar sá að mönnum hættir til að gleyma sér og láta stafsetninguna taka völdin. Sum tákni hafa aðra merkingu í hljóðritun en í venjulegri stafsetningu; og mörg orð eru borin fram á allt annan hátt en stafsetningin lætur í veðri vaka.

Varist að nota:

- [i] fyrir sérhljóðið í *bíl*; það er táknað með [ɪ], en [i] táknar sérhljóðið í *bíll*;
- [au] fyrir sérhljóðið í *haus*; það er táknað með [œi], en [au] táknar sérhljóðið í *hás*;
- [u] fyrir sérhljóðið í *gull*; það er táknað með [ʏ], en [u] táknar sérhljóðið í *gúll*;
- [ʏ] fyrir sérhljóðið í *fyllt*; það er táknað með [ɪ], en [ʏ] táknar sérhljóðið í *fullt*;
- [y] fyrir sérhljóðið í *fyllt* eða *fullt*; það fyrra er táknað með [ɪ] og það seinna með [ʏ], en [y] táknar frammælt, nálægt, kringt sérhljóð sem ekki er til í íslensku, en er notað í mörgum erlendum málum, t.d. í þýska orðinu *über*;
- [æ] fyrir sérhljóðið í *hæll*; það er táknað með [ai], en [æ] táknar frammælt, fjarlægt, ókringt sérhljóð sem ekki er til í íslensku, en kemur fyrir t.d. í enska orðinu *man*;
- [e] fyrir sérhljóðið í *menn*; það er táknað með [ɛ], en [e] táknar hljóð sem er aðeins nálægara en íslenska [ɛ]-hljóðið, og er notað í mörgum erlendum málum, t.d. í þýska orðinu *geben*;
- [o] fyrir sérhljóðið í *torg*; það er táknað með [ɔ], en [o] táknar hljóð sem er aðeins nálægara en íslenska [ɔ]-hljóðið, og er notað í mörgum erlendum málum, t.d. í danska orðinu *åbne*;
- [k] fyrir upphafshljóðið í *gæla*; það er táknað með [c], en [k] táknar upphafshljóðið í *gala*;
- [k] fyrir næstseinasta hljóðið í *saga*; það er táknað með [ʏ], en [k] táknar upphafshljóðið í *gala*;
- [k] fyrir næstseinasta hljóðið í *sagt*; það er táknað með [x], en [k] táknar upphafshljóðið í *gala*.

Við þetta mætti bæta, en hér hafa þó verið nefnd helstu táknið sem byrjendum hættir til að ruglast á.

Athugið líka að nota ekki upphafsstafi í sérnöfnum eða upphafi málsgreina í hljóðritun, þótt svo sé gert í stafsetningu. Eins og komið hefur fram geta upphafsstafir

haft sjálfstætt gildi í hljóðritun, annað en samsvarandi litlir stafir. Við vitum hins vegar að framburðurinn er sá sami; mannanöfnin *Björn* og *Úlfur* eru borin fram alveg eins og heiti dýranna *björn* og *úlfur*, og þess vegna á að hljóðrita þau á sama hátt; [pjö(r)tn̥] og [ulvyr]. Og ef þið notið stórt *G* í *Gunnar*, og hljóðritið *[Gyn:ar], eruð þið að segja að upphafshljóð þessa nafns sé myndað aftur í koki, þannig að tungubakið loki fyrir loftstrauminn við úfynn; slík hljóð eru til í grænlensku, en sá sem notaði þau í íslensku yrði umsvifalaust sendur í talkennslu.

Að lokum má nefna að strangt tekið er ekki eðlilegt að hafa bil milli orða í hljóðritun samfellds máls. Þegar við tölum, gerum við ekkert hlé á milli orðanna, og oft renna orð meira og minna saman í tali. Það er samt óneitanlega þægilegra að lesa úr hljóðritun þar sem orðabil eru sýnd á venjulegan hátt; og því er rétt að halda sig við það nema þegar um algeran samruna er að ræða, eins og t.d. ef *ég er að* verður [jɛ:ra], eða *við skulum* verður [vɪskʏm].

Verkefni

1. Hér að framan er yfirlit yfir helstu hljóðtákn sem notuð eru í íslenskri hljóðritun. Þar eru líka gefin dæmi um orð þar sem þessi tákn koma fyrir, og strikað undir þann bókstaf í hverju orði sem stendur fyrir viðkomandi hljóð. Bókstafurinn *p* stendur t.d. fyrir upphafshljóðið í *pæla*; og næstsíðasta hljóðið í orðinu *sagt* er táknað með bókstafnum *g*. En eins og þegar hefur verið dregið á er ekki þar með sagt að bókstafirnir *p* og *g* standi **alltaf** fyrir þessi hljóð.

a) Bókstafurinn *p* stendur oft fyrir tvö önnur hljóð en upphafshljóðið í *pæla*. Hvaða hljóð eru það? Sýndu dæmi.

b) Hljóðið [x], eins og í *sagt*, er oft táknað með öðrum bókstöfum en *g*. Hvaða bókstafir eru það? Sýndu dæmi.

2. Lestu nú úr eftirfarandi hljóðritun:

[nu: maihtɪ ɔiðvitað seiʒa sem svɔ að kʰansci ɔɛ:ri framhaltskou:lm pa:ra ɔv lihtlar kʰrɔ:vr̥ tʰil maufraiðikʰyn:auhtɪ ʰe:ira sem kʰɔ:ma ur krynskoulanɪm en nu: fɛr mɪ:ɔtl̥ me:riɪɪtɪ kʰvɛs̥ aurkaun̥s i ein̥kvɛs̥ kʰɔ:mar framhaltskoulanau:m ɔɪ tʰɔ:k̥ ʰe:s̥: stou:ra hou:ps̥ au einstøkɪm ʰauhtɪm mou:ðɪrmaulsins̥ ɔɪ ʰe:ira frai:ða sem cʰent ha:va verið i tʰe:instlɪm við ʰað̥ ɛ:ry vɪ:taskɪlt pistna mɪ:sjœpn̥]

4. ÍSLENSK MÁLHLJÓÐ

Sérhljóð og samhljóð

Málhljóðum er vanalega skipt í tvo meginflokk; **sérhljóð** og **samhljóð**. Sérhljóðin eru sögð **atkvæðisbær**, þ.e. fær um að mynda kjarna atkvæðis, en samhljóðin venjulega ekki. Í samhljóðum mætir loftstraumurinn frá lungunum verulegri fyrirstöðu á leið sinni út úr líkamanum; annaðhvort er lokað algerlega fyrir hann um tíma eða loftrásin er þrengd verulega. Þó er ekki alltaf skarpur greinarmunur á sérhljóðum og

samhljóðum að þessu leyti; í sumum sérhljóðum, einkum [i], er þrengt talsvert að loftstraumnum, þannig að munur [i], sem er sérhljóð, og [j], sem er önghljóð, er stundum ekki mikill.

Flokkun samhljóða

Samhljóð eru aðallega flokkuð á tvennan hátt; annars vegar eftir **myndunarstað**, og hins vegar **myndunarhætti**. Flokkun eftir **myndunarstað** er miðuð við það hvar í munnholi lokun verður, eða hvar mest er þrengt að loftstraumnum. Þannig er sagt að [p^h], [p] og [m] séu mynduð við varir, þar eð varir leggjast saman við myndun þeirra og loka þannig fyrir loftstrauminn; [s] er sagt myndað við tannberg, því að þar myndar tungan öng; o.s.frv.

Í raun og veru er þó ónákvæmt að tala hér um **myndunarstað**, vegna þess að t.d. tannbergsmælt hljóð myndast ekki eingöngu við tannberg. Það sem máli skiptir er ekki síður þau áhrif sem nálgun tungu og tannbergs hefur á hljóðmögnunareiginleika munnholsins. Þið kannist við það að ef fingri er stutt einhvers staðar á gítarstreng breytist hljóðið sem strengurinn gefur frá sér; og það breytist á mismunandi hátt eftir því hvar stutt er á hann. Enginn myndi samt segja að hljóðið myndaðist þar sem fingri er stutt á strenginn. En í raun er þetta ekki ósvipað því sem gerist við nálgun tveggja talfæra í munnholinu.

Eftir **myndunarhætti** skiptast samhljóðin svo í fimm flokka, sem nefnast **lokhljóð**, **önghljóð**, **nefhljóð**, **hliðarhljóð** og **sveifluhljóð**. Margt er þó sameiginlegt með þrem þeim síðarnefndu (sem stundum eru kölluð einu nafni **hljómendur**), og sömuleiðis er sitthvað svipað með lokhljóðum og önghljóðum (sem stundum eru kölluð **hindrunarhljóð**).

Lokhljóð

Myndun

Lokhljóð einkennast af því að lokað er algerlega fyrir loftstrauminn frá lungunum örstutta stund. Þessi lokun getur verið á mismunandi stöðum í munnholi, eins og lýst er hér á eftir. Meðan á henni stendur eru engar sveiflur í loftinu í munnholinu, og því verður ekkert hljóð til; það myndast ekki fyrr en lokunin rofnar. Þetta á þó eingöngu við um örödduð lokhljóð, eins og öll íslensk lokhljóð eru venjulega; við myndun þeirra er raddglufan galopin, og munnholið, að baki lokuninni, fyllist því fljótt þegar loftstraumur berst frá lungunum.

Í mörgum erlendum málum eru einnig til rödduð lokhljóð. Þá þarf loftstraumurinn að þrengja sér milli raddbandanna, og því fyllist munnholið mun hægar. Meðan það er að fyllast af lofti geta raddböndin titrað, og þá myndast lágt hljóð. Erfiðara er að mynda t.d. uppgómmælt rödduð lokhljóð en varamælt; í þeim uppgómmæltu er hljóðmholið að baki lokun miklu minna, og því mun fljótara að fyllast.

Í íslensku eru fjögur pör lokhljóða með mismunandi myndunarstöðum. Hljóðin í hverju pari eru aðgreind þannig að annað er **fráblásið**, en hitt **ófráblásið**; bæði eru örödduð, eins og áður segir. Sem dæmi getum við tekið upphafshljóðin í orðunum *par* og *bar*, [p^h] og [p]; það fyrrnefnda er fráblásið, en hitt ekki. Fráblásturinn er táknaður

með [ʰ], eins og áður hefur verið nefnt.

Munur fráblásinna og ófráblásinna hljóða stafar af mismunandi tengslum milli talfæra í munnholi annars vegar og raddbanda hins vegar. Í ófráblásnum hljóðum liggja raddböndin allþétt saman þegar munnlokun rofnar, og geta því þegar byrjað að titra og raddað hljóð að myndast. Í fráblásnu hljóðunum er raddglufan aftur á móti gleið þegar munnlokun rofnar. Það tekur raddböndin nokkra stund að nálgast nógu mikið til að þau geti farið að titra; og á meðan streymir loftið nokkurn veginn óhindrað frá lungum, gegnum barka, raddglufu, og munnhol. Við það myndast blásturshljóð.

Þótt fráblásturinn sé táknaður með [ʰ] eins og áður segir fer því fjarri að þar sé alltaf um nákvæmlega sama hljóðið að ræða, heldur mótast það mjög af umhverfinu. Um leið og munnlokunin sem einkennir lokhljóðið rofnar (og jafnvel fyrr) byrjum við að færa talfærin í stellingar fyrir eftirfarandi hljóð. Loftgusan, sem við köllum fráblástur, sleppur út meðan á þeirri hreyfingu stendur; og lögun munnholsins á þeim tíma stjórnar því hvaða hljóð verður til, þótt alltaf sé það einhvers konar blásturshljóð. En ef óraddað öngljóð fer næst á eftir getur svo farið að fráblásturinn renni nær alveg saman við það; orð eins og *hver* mætti því jafnvel hljóðrita [kʰɛ:r]. Þá kemur [ç] oft í stað [h] ef [i] fer á undan, þannig að *líttu* mætti hljóðrita [liçty].

Oft eru fráblásnu hljóðin kölluð »hörð«, en þau ófráblásnu »lin«, og með því gefið í skyn að við myndun hinna fyrrnefndu þurfi meiri orku eða kraft. Því er þó ekki þannig varið; vöðvaspenna í vörum eða tungu, sem mynda lokunina, er síst minni í ófráblásnu hljóðunum. Stundum er líka talið að loftþrýstingur í munnholi, að baki lokuninni, sé meiri í fráblásnum hljóðum en ófráblásnum, og hann »sprengi« lokunina; blásturinn komi þegar loftið sem safnast hefur upp að baki lokuninni sleppur út. Þetta er ekki heldur rétt; loftþrýstingurinn að baki lokuninni er meiri í ófráblásnu hljóðunum, ef eitthvað er.

Einstök hljóð

Upphafshljóð orðanna *pund* [pʰynt] og *bónði* [pounti], [pʰ] og [p], eru **tvívaramælt** lokhljóð; við myndun þeirra koma varirnar saman og loka alveg fyrir loftstrauminn. Staða tungunnar skiptir ekki máli við myndun varamæltu hljóðanna.

[tʰ] og [t] eru **tannbergsmælt** lokhljóð, og koma t.d. fyrir í upphafi orðanna *taða* [tʰa:ða] og *daður* [ta:ðyr]. Við myndun þeirra þrýstist tungubroddurinn upp að tannberginu og lokar þar fyrir loftstrauminn. Brúnir tungunnar leggjast jafnframt út að jöxlum í efri gómi og koma í veg fyrir að loft sleppi þar út.

Í upphafi orðanna *kjör* [cʰœ:r] og *gæfa* [cai:va] koma fyrir **framgómmeilt** lokhljóð, [cʰ] og [c]. Við myndun þeirra leggst tungan upp að gómnum, allt frá tannbergi og aftur undir gómfillu. Þegar lokunin rofnar færast tungan fyrst frá gómnum að aftan og síðan að framan. Þetta veldur því að við skynjum þessi hljóð oft sem tvö, þ.e. [kʰ] + [j] og [k] + [j], en þau eru ein heild hvað myndun varðar.

[kʰ] og [k], eins og í *koli* [kʰo:li] og *gola* [ko:la], eru **uppgómmeilt** eða **gómfillumælt** lokhljóð. Við myndun þeirra lyftist aftari hluti tungunnar, tungubakið, og lokar fyrir loftstrauminn kringum mörk góms og gómfillu. Snertiflötur tungu og góms er mun minni en í framgómmeiltu hljóðunum.

MYND 3: Staða talfæraanna við myndun íslenskra lokhljóða. Ekki er hægt að sýna fráblástur, og því er ein mynd látin duga fyrir hvern myndunarstað.

Önghljóð

Myndun

Önghljóð einkennast af því að þrengt er tímabundið að loftstraumnum frá lungunum, annaðhvort með því að lyfta mismunandi hlutum tungunnar og láta hana nálgast gómfillu, góm, tannberg eða tennur; eða þá með vörum og tönnum. Orðið *öng* merkir einmitt þrengsli, sbr. *öngstræti*. Þegar þrengt er þannig að loftstraumnum myndast e.k. »þrýstihljóð« eða »núningshljóð« með óreglulegri tíðni. Eftir því sem loftrásin er þrengri, verður tíðni hljóðsins hærri. Við þetta skiptist munnholið líka næstum því í tvö hljóðhol, sem hvort um sig magnar upp mismunandi tíðnisvið.

Einstök hljóð

Upphafshljóð orðanna *fara* [fa:ra] og *vera* [ve:ra] eru önghljóð, [f] og [v]; hið fyrrnefnda óraddað, en hitt raddað. Þessi hljóð eru kölluð **tannvaramælt**; við myndun þeirra leggst neðri vör að framtönnum í efri gómi, og loftið þrýstist þar á milli. Staða tungunnar skiptir ekki máli við myndun þessara hljóða.

Fyrsta og þriðja hljóðið í orðinu *þaðan* [θa:ðan] eru önghljóð með u.þ.b. sama myndunarstað, [θ] og [ð]; hið fyrrnefnda óraddað, en hitt raddað. Þau eru **tannmælt** eða **tannbergsmælt**; við myndun þeirra leggst fremri hluti tungunnar upp að tannbergi, og tungubroddurinn nálgast framtennur í efri gómi. Misjafnt er milli manna hve framarlega mesta öngin verður.

Upphafshljóðið í orðinu *saga* [sa:ya], [s], er **tannbergsmælt** önghljóð, óraddað. Það er yfirleitt myndað nokkru aftar en [θ], og auk þess er loftrásin mun þrengri í [s]. Það veldur því að [s] hefur miklu hærri tíðni en [θ], enda oft kallað »blísturshljóð«. Það virðist vera talsvert misjafnt hvernig íslenskt [s] er myndað. Sumir mynda það með því að lyfta tungubroddinum upp að tannbergi, þannig að öng verði þar á milli; en hjá mörgum liggur tungubroddurinn aftan við framtennur í neðri gómi við myndun [s], og miðhluti tungunnar myndar öng við tannbergið.

MYND 4: Staða talfæranna við myndun 8 önghljóða í íslensku. Munur röddunar og raddleysis sést ekki.

MYND 5: Tvær tegundir [s]-hljóðs í íslensku.

Upphafshljóðin í orðunum *hjól* [çou:l] og *jól* [jou:l], [ç] og [j], mynda svo þriðja par óraddaðra og raddaðra önghljóða; þau eru **framgóm-mælt**. Athugið vel að *hj-* í stafsetningu stendur aðeins fyrir **eitt** hljóð; *hjól* byrjar ekki á [h] + [j], heldur á örödduðu hljóði, [ç], sem að öðru leyti samsvarar raddaða hljóðinu [j]. Við myndun þessara hljóða leggst tungan upp að gómnum á mjög stóru svæði; allt frá tannbergi og aftur að mörkum góms og gómfillu.

Enn eitt önghljóðaparið er að finna í næstsíðustu hljóðum orðanna *lagt* [laxt] og *laga* [la:ya]; [x] (óraddað) og [ɣ] (raddað) eru **uppgóm-mælt** eða **gómfillumælt**

önghljóð. Þau eru mynduð þannig að aftari hluti tungunnar lyftist upp að mörkum góms og gómfillu, og myndar þar öng.

Tíunda önghljóðið í íslensku, óraddað, má finna í upphafi orðsins *hafá* [ha:va]; það er [h], sem kallað er **raddbandaönghljóð**. Við myndun þess er hvergi þrengt að loftstraumnum ofan raddbanda; það sem við heyrum er þrýstihljóðið sem myndast þegar loftstraumurinn fer upp um raddglufuna.

Nefhljóð, hliðarhljóð, sveifluhljóð

Myndun

Þegar gómfillan er látin síga, opnast loftrás upp í nefholið. Þar með myndast líka sveiflur í loftinu þar, og nefholið verður að hljómhóli. Þessu fylgir jafnframt að lokað er fyrir loftstrauminn einhvers staðar í munnholinu; en hluti þess, þ.e. fram að lokun, verkar einnig sem hljómhól.

Innbyrðis munur nefhljóðanna stafar af því að lokunin verður á mismunandi stöðum í munninum; við varir í [m], tannberg í [n], o.s.frv. Því er það misjafnt hve stór hluti munnholsins bætist við hljómhólið sem alltaf er fyrir hendi í nefholinu. Vegna stærðar nefholsins er hlutfallslegur munur nefhljóðanna innbyrðis lítill; það munar ekki svo miklu hvort allt munnholið eða aðeins hluti þess bætist við. Þess vegna er miklu minni heyrnlegur munur á varamæltu og tannbergsmæltu nefhljóði, [m] og [n], en á samsvarandi lokhljóðum, [p^h]/[p] og [t^h]/[t], þótt hinn myndunarlegi munur sé hliðstæður.

Hliðarhljóð myndast þannig að tungan lyftist upp að tannbergi eða gómi og lokar fyrir loftstrauminn um miðjan munn. Aftur á móti leggjast brúnir tungunnar ekki alveg upp að jöxlum báðum megin, eins og í lokhljóðunum, heldur er þar opin loftrás; oftast aðeins öðrum megin, en stundum báðum megin.

Í sveifluhljóðum »sveiflast« einhver hluti tungunnar og ýmist snertir annan hluta talfæranna (tannberg, úf) og lokar þannig fyrir loftstrauminn örstutta stund, eða færir aðeins frá og hleypir loftgusu út.

Einstök hljóð

Nefhljóðin í íslensku eru átta. Þau mynda fjögur pör með mismunandi myndunarstöðum, þar sem í hverju pari er raddað og óraddað hljóð.

MYND 6: Staða talfæranna við myndun íslenskra nefhljóða. Munur röddunar og raddleysis kemur ekki fram.

[m] og [m̥], eins og í *melur* [me:lʏr] og *heimta* [heim̥ta], eru **tvívaramælt** hljóð, mynduð með lokun vara eins og [p^h] og [p]. Venjulega er þó minni kraftur í lokuninni í nefhljóðunum, og kjálkaopna meiri.

[n] og [n̥], eins og í *njóta* [njou:ta] og *hnjóta* [hnjou:ta], eru **tannbergsmælt** hljóð. Tungan snertir þó tannbergið nokkru aftar og á minna svæði en í samsvarandi munnlokhljóðum, [t^h] og [t].

[ɲ] og [ɲ̥], eins og í *engi* [eɪŋci] og *banki* [paun̥ci], eru **(fram)gómmælt** hljóð. Við myndun þeirra snertir tungan góminn aftar og á minna svæði en í framgómmæltu lokhljóðunum, [c^h] og [c].

[ŋ] og [ŋ̥], eins og í *þang* [θauŋk] og *seinka* [seiŋka], eru **uppgómmælt** hljóð. Snertiflötur tungu og gómfillu við myndun þeirra er minni og aftar en í munnlokhljóðunum [k^h] og [k].

Í hröðu tali hverfa nefhljóð í innstöðu oft sem sjálfstæð hljóð, einkum á undan önghljóðum. Yfirleitt eimir þó eftir af nefhljóðinu, og það kemur fram sem **nefjun** á undanfarandi sérhljóði. Þá lokar gómfillan ekki algerlega fyrir nefholið meðan á myndun sérhljóðsins stendur, svo að nefholið verkar að nokkru leyti sem hljómhól líka. Þetta hefur áhrif á formendur sérhljóðsins. Nefjuð sérhljóð eru hljóðrituð með bugðu, [̥], t.d. *eins* [ei̥ns].

Í íslensku eru tvö hliðarhljóð, [l] og [l̥], sem koma t.d. fyrir í upphafi orðanna *ljótur* [ljou:tyr] og *hljóta* [ljou:ta]. Þau eru yfirleitt tannbergsmælt, en myndunarstaður þeirra getur þó verið nokkuð breytilegur eftir grannhljóðum. Algengast er að loftrásin sé hægra megin, en þó er hún vinstra megin hjá sumum. Einnig kemur tvíhliðmælt hljóð fyrir, þ.e. loftrás báðum megin; einkum virðist það vera í óraddaða hljóðinu.

Sveifluhljóð í venjulegu íslensku tali eru tvö, [r] og [r̥], eins og í *rota* [rɔ:ta] og *hrota* [rɔ:ta], og eru tannbergsmælt eins og hliðarhljóðin. Stutt sveifluhljóð í íslensku eru mun styttri en önnur hljóð málsins, oft aðeins ein sveifla (og því vafasamt hvort eðlilegt er að kalla þau sveifluhljóð; **sláttarhljóð** væri e.t.v. nær lagi); en þau löngu eru venjulega þrjár til fjórar sveiflur.

Auk þessa er til í máli sumra úfmælt sveifluhljóð; myndað með sveiflum aftari hluta tungunnar við úfínn, sem er sepi sem hangir niður úr gómfillunni. Þetta hljóð er til sem eðlilegt máhljóð í ýmsum málum (t.d. þýsku og frönsku), en í íslensku er það talið talgalli. Þeir sem svo tala eru kallaðir kverkmæltir eða sagt að þeir skrolli. Þetta hljóð er hljóðritað [R] til aðgreiningar frá venjulegu tannbergsmæltu sveifluhljóði.

Samhljóðakerfið

Samhljóðakerfi íslensku má því setja upp á þennan hátt:

		Varir (tennur)	Tannberg/ tennur	Fram- gómur	Uppgómur/ gómfilla	Radd- bönd
Lok- hljóð	Fráblásin Ófráblásin	p ^h p	t ^h t	c ^h c	k ^h k	
Öng- hljóð	Rödduð Órödduð	v f	ð θ s	j ç	ɣ x	h
Nef- hljóð	Rödduð Órödduð	m m̥	n n̥	ɲ ɲ̥	ŋ ŋ̥	
Hliðar-	Rödduð	l				

hljóð	Órödduð	!
Sveiflu- hljóð	Rödduð	r
	Órödduð	ṛ

Sérhljóð

Myndun

Í íslensku eru átta einhljóð; [a, ε, ɪ, i, ɔ, ʏ, u, œ]. Við myndun þeirra nálgast mismunandi hlutar tungunnar góm, gómfillu eða kokvegg á mismunandi stöðum; misjafnlega mikið, en þó án þess að nokkurn tíma sé verulega þrengt að loftstraumnum.

Einnig eru í málinu sjö tvíhljóð; [ai, ei, œi, oi, ʏi, au, ou]. Þau eru frábrugðin einhljóðunum að því leyti að tungan færast úr stað meðan á myndun hljóðanna stendur. Oft er tvíhljóðum lýst sem sambandi tveggja einhljóða, sem standi saman í atkvæði; hljóðritunin bendir líka til þess. Þetta er þó ekki alveg nákvæmt, vegna þess að oftast nær verður einhver samlögun á milli hlutanna. Í [ai] er [a]-hlutinn oftast ekki eins fjarlægur og uppmæltur og [a] er eitt og sér; en [i]-hlutinn er ekki heldur eins frammæltur og nálægur og [i] eitt og sér.

Ástæðan fyrir því að í fyrri lið tvíhljóðanna [ei], [oi] og [ou] eru notuð tákni [e] og [o], í stað [ε] og [ɔ] í tilsvarendi einhljóðum, er einmitt þessi samlögun. Hinn nálægi seinni hluti tvíhljóðanna dregur þann fyrri í átt til sín, en [e] og [o] eru tákni fyrir hljóð sem eru aðeins nálægari en íslensk [ε] og [ɔ].

Við lýsingu íslenskra sérhljóða er notuð þrenns konar flokkun. Í fyrsta lagi er hljóðunum skipt í **frammælt** og **uppmælt**, eftir því hvar í munnholinu tungan nálgast önnur talfæri mest. Í öðru lagi eru þau flokkuð eftir **nálægð** eða **opnustigi**, þ.e. því hversu mikil nálgun tungu og annarra talfæra verður. Að lokum er þeim skipt í **kringd** hljóð og **ókringd**, eftir því hvort vörunum er skotið aðeins fram og settur á þær e.k. stútur eða ekki. Öll íslensk sérhljóð (nema [oi] og [ʏi]) geta svo verið bæði löng og stutt.

Einstök hljóð

Frammæltu einhljóðin eru [i, ɪ, ε, ʏ, œ]; tvö þau síðastnefndu kringd, en hin ókringd.

MYND 7: Staða talfæranna við myndun ókringdra einhljóða í íslensku.

[i] er frammæltast og nálægast (lokaðast) sérhljóðanna. Nálgunin verður mest á mörkum framgóms og hágóms. Í [ɪ] er þrengingin nokkru aftar, við hágóm. Að auki er [ɪ] oft fjarlægara (opnara) en [i], þótt það geti verið álíka nálægt. Þrengingin í [ε] er enn aftar, og talsvert minni (þ.e. hljóðið opnara).

MYND 8: Staða talfæranna við myndun kringdra einhljóða í íslensku. Athugið að

kringingin kemur ekki fram.

[ɣ] er svo myndað enn aftar en [ɛ], og hefur svipað opnustig. [œ] myndast á mörkum hágóms og gómfillu, talsvert aftar en [ɣ], og er nokkru fjarlægara. Varir eru kringdar við myndun beggja þessara hljóða.

Uppmæltu einhljóðin eru [u], [ɔ] og [a]; tvö þau fyrrnefndu kringd, en [a] ókringt.

[u] er nálægast uppmæltu hljóðanna, lítið fjarlægara en [i]; þrengingin er mest um miðja gómfillu. [ɔ] er talsvert uppmæltara en [u], og fjarlægara; hefur opnustig á svipuðu bili og [ɛ] og [ɣ].

Í myndun [a] er þrengingin mest milli tungurótar og kokveggjar. [a] er fjarlægast og uppmæltast íslenskra sérhljóða.

Tvíhljóðunum er oft skipt í tvennt; *ú*-tvíhljóð, þar sem [u] er seinni hlutinn, og *í*-tvíhljóð, sem hafa [i] sem seinni hluta. Hin fyrrnefndu eru aðeins tvö, [au] og [ou]; hin síðarnefndu eru [ai], [ei] og [œi], auk a.m.k. tveggja sem aðeins koma fyrir á undan [ji]; [ɣi] og [oi]. Stundum er reyndar gert ráð fyrir tveim tvíhljóðum til viðbótar sem komi fyrir við þessar aðstæður; [ii] og [ui].

Í þeim *í*-tvíhljóðum sem hafa kringdan fyrri lið ([œi], [ɣi] og [oi]) verður iðulega samlögun hvað varðar kringingu, þannig að fyrri hlutinn kringir þann seinni að einhverju leyti. Því mætti hugsa sér að hljóðrita [œy] o.s.frv., en [y] er tákn fyrir frammælt, kringt og nálægt hljóð, enda hafa sumir hljóðfræðingar gert það.

Sérhljóðakerfið

Sérhljóðakerfi íslensku má því setja upp á þennan hátt:

	Frammælt Ókringd		Uppmælt Kringd	Ókr.
Nálæg	i		u	
		I		
Miðlæg		ɛ	ɔ	
			œ	
Fjarlæg				a

Verkefni

1. Upphafshljóði orðsins *fata* má lýsa þannig að það sé óraddað, tannvaramælt önglhjóð, [f]; öðru hljóðinu svo að það sé uppmælt, fjarlægt, ókringt sérhljóð, [a]; o.s.frv. Lýstu nú á hliðstæðan hátt öllum hljóðum í orðunum *hlykkjast*, *skafi*, *gerpi* og *bálkur*.

2. Náunginn sem sýndur er á myndinni hér til hliðar er í miðju kafi að mynda íslenskt málhljóð.

- a) Hvaða hljóð heldurðu að það sé?
 b) Hvaða atriði á myndinni sýna þér að það er þetta hljóð en ekki annað?

3. Hljóðritaðu eftirfarandi orðmyndir, miðað við skýran en þó eðlilegan framburð þinn.

a)	skips	hlátur	basl	sloppur
afl	skoltur	hnefi	beygi	snjór
banki	slaufa	hreyknir	blæja	sófi
batna	smár	hvoftur	býsn	spotti
birki	snúa	jánka	dafna	sterkt
bogi	spegla	kalla	ekkja	stilkum
bæta	spretta	kjassa	farsi	strjúka
dugi	sterkur	kreppi	fengur	svangur
Esja	stjórna	langt	flogið	svæfa
fax	ströng	lengja	frú	takki
fikta	svart	lófi	gangs	toppur
flokks	syngja	löng	gefa	vatns
fúsra	tankur	neita	glitra	vætla
garga	traðka	Palli	gys	þaðan
gegn	versla	rangla	hanka	þvengnum
gorta	vökva	segja	heimta	
gægjast	þjónn	sinna	hjálpa	
happs	b)	skipta	hlessa	
hempa	aftur	skorpa	hnökra	
hjóla	barn	slá	hrútnum	
hlunkur	beint	snarl	höfn	
hreyfing	blíðka	snyrta	játa	
hræddur	bunki	spilla	kalt	
já	bönkum	stampur	klippti	
kafna	efstur	steypti	kæfa	
kelda	fantur	stoppa	lausn	
kragi	fálki	stökktu	lepja	
kænn	fínn	sveinn	lykta	
lengi	flugi	sýna	margt	
logi	gangi	toga	nægja	
lögin	garn	varla	pallur	
minnka	gegna	vita	rimma	
ótti	gunga	ýtni	senda	
pipra	hagi	þokki	skenkja	
salt	harka	c)	skokka	
setja	hinkra	aukning	slagið	

5. HLJÓÐKERFI

Sami stofn — mismunandi framburður

Hér að framan var bent á að þótt stafsetning byggist vissulega á talmálinu fer því fjarri að hún endurspegli framburðinn nákvæmlega. Ein meginástæða þess er sú að rík tilhneiging er til þess að skrifa sama orðstofn (eða sama orðhluta) alltaf með sömu bókstöfum, jafnvel þótt framburðurinn sé mismunandi. Þannig skrifum við *k* í nafnhætti sagnarinnar *tak-a*, og líka í viðtengingarhættinum (*þótt ég*) *tak-i*; samt sem áður berum við fram [k] (eða [k^h]) í *taka* [t^ha:ka], en [c] (eða [c^h]) í *taki* [t^ha:ci]. Við skrifum líka *p* bæði í nafnhættinum *súp-a* [su:pa] og boðhættinum *súp-tu* [suftʏ], þótt í fyrra dæminu sé borið fram [p] (eða [p^h]), en í því seinna alltaf [f]. Við skrifum *g* í nefnifallinu *dag-ur*, þágufallinu *deg-i* og eignarfallinu *dag-s*; samt berum við fram [ɣ] í *dagur* [ta:ɣʏr], [j] í *degi* [teiji] og [x] (eða [k]) í *dags* [taxs]. Og við skrifum *a* bæði í nefnifallinu *mag-i* [maiji] og aukaföllunum *mag-a* [ma:ɣa], enda þótt við berum fram [ai] í fyrra dæminu, en [a] í því seinna.

Í dæmunum hér að framan eru skilin milli stofns og endingar sýnd með bandstriki. Ef þið skoðið nú bæði (eða öll) dæmin um hvern stofn, og athugið síðan þær endingar sem bætast aftan við hann, kemur í ljós að upphafshljóð endingarinnar eru aldrei þau sömu í báðum (öllum) dæmum um hvern stofn. Stundum hefst endingin á samhljóði, en oftast þó á sérhljóði; og sérhljóðin eru mismunandi; [a], [ɪ] eða [ʏ].

Það eru þessar mismunandi endingar sem valda því að stofninn er borinn fram á mismunandi hátt. Og þegar að er gáð eru framburðartilbrigðin ekki tilviljanakennd. Skoðið t.d. eftirfarandi dæmi:

<i>sagnir</i>	<i>lýsingarorð</i>	<i>nafnorð</i>
taka taki	ríka ríki	maka maki
aka aki	veika veiki	haka haki
baka baki	sjúka sjúki	poka poki
flaka flaki	raka raki	leka leki

Í fyrsta hópnum er um að ræða nafnhátt (*að taka*) og viðtengingarhátt (*þótt ég taki*) af sögnum. Í þeim næsta er kvenkyn (*sú ríka*) og karlkyn (*sá ríki*) af veikri beygingu lýsingarorða. Í síðasta hópnum eru svo aukaföll (*maka*) og nefnifall (*maki*) veikra karlkynsnafnorða. Á eftir stofninum í fyrra orði hvers pars kemur [a], en í seinna orði parsins fer [ɪ] næst á eftir stofninum. Og í öllum tilvikum fáum við [k] (eða [k^h]) á undan [a], en [c] (eða [c^h]) á undan [ɪ]. Þetta er varla tilviljun.

Áhrif hljóðs á grannhljóð sín

Þegar hljóðavíxl á borð við þessi koma fyrir má oft skýra þau með því að

upphafshljóð endingarinnar hafi áhrif á lokahljóð stofnsins; leitist við að gera það líkara sér. Við getum hugsað okkur þetta sem tilhneigingu til að létta talfærunum starfið; eftir því sem tvö samliggjandi hljóð eiga meira sameiginlegt þarf yfirleitt minna að hreyfa talfærin.

Ef við skoðum dæmin um víxl [k] ([k^h]) og [c] ([c^h]) í orðum eins og *taka* í þessu ljósi, þá sjáum við að þegar endingin er **uppmælt**a sérhljóðið [a] fáum við **uppgómmælt** lokhljóð í enda stofns; sé endingin aftur á móti **frammælt**a sérhljóðið [ɪ] verður lokhljóðið í enda stofnsins **framgómmælt**. Ef þið berið saman myndirnar hér að framan af stöðu tungunnar við myndun [ɪ] annars vegar og [c]/[c^h] hins vegar sjáið þið að þar er ekki svo mikill munur á. Hins vegar er mikill munur á stöðu tungunnar við myndun [k]/[k^h] og [ɪ]. Við getum því sagt að í orðum af þessu tagi togi [ɪ] myndunarstað undanfarandi lokhljóðs til sín; geri það framgómmælt í stað uppgómmælt. Það má líka orða þetta svo að til hægðarauka sé tungunni aldrei lyft upp aftarlega í munnholinu til að mynda uppgómmælt lokhljóð, heldur sé henni strax komið þannig fyrir að sem minnst þurfi að hreyfa hana þegar lokun lýkur og [ɪ] tekur við.

Í pörum eins og *hafa* [ha:va] — *haft* [haft], *ljúfur* [lju:vʏr] — *ljúft* [ljuft], *dagur* [ta:ʏʏr] — *dags* [taxs] o.s.frv. skiptast á rödduð og órödduð önghljóð. Þegar önghljóðin eru rödduð kemur sérhljóð næst á eftir, en óraddað samhljóð fer á eftir órödduðu önghljóðunum. Það þarf ekki mikið hugmyndaflug til að láta sér detta í hug að hér hafi upphafshljóð endingarinnar líka áhrif á lokahljóð stofnsins, og lagi það að sér hvað röddun varðar. Við getum e.t.v. orðað það svo að í orðmyndum eins og *haft*, *ljúft*, *dags* o.s.frv. sé »slökkt á« rödduninni einu hljóði fyrr en ella vegna þess að næsta hljóð á að vera óraddað.

Athugið að hér væri ekki hægt að segja einfaldlega að við fengjum rödduð hljóð á undan sérhljóðum, órödduð á undan samhljóðum. Sumar beygingarendingar byrja nefnilega á **rödduðum** samhljóðum, í myndum eins og *hafði* [havði], *ljúfra* [ljuvra]; og þá helst lokahljóð stofnsins raddað.

Vegna þess að íslenska er tiltölulega mikið beygingamál er mjög mikið um hljóðavíxl af þessu tagi í stofnum málsins; sami stofninn getur oft fengið margar mismunandi endingar, sem hefjast á ólíkum hljóðum og hafa því mismunandi áhrif á stofninn. Stóran hluta af þessum víxlum má skýra á þann hátt sem hér hefur verið gert; sem sé með því að upphafshljóð endingarinnar leitist við að laga lokahljóð stofnsins að sér.

Ýmiss konar hljóðavíxl

Því fer þó fjarri að **öll** hljóðavíxl sem fyrir koma í stofnum málsins megi skýra á þennan hátt. Tökum dæmi af víxlum upp- og framgómmæltra lokhljóða, í orðum eins og *taka* — *taki*, *ríkur* — *ríki* o.s.frv. Það er ekki bara [ɪ] sem togar undanfarandi lokhljóð til sín; frammæltu sérhljóðin [i] og [ɛ], og frammæltu tvíhljóðið [ei], gera það líka. Þetta sjáum við í orðum eins og *Kína* [c^hi:na], *keppa* [c^hɛhpa], *keyra* [c^heira] o.s.frv.

En nú eru fleiri sérhljóð í málinu venjulega talin frammælt; það eru einhljóðin [ʏ] og [œ], og tvíhljóðið [œi] (og [ʏi]). Ekkert þessara hljóða gerir samt lokhljóðið á undan sér framgómmælt; við berum *kuldi* fram [k^hʏltɪ], ekki *[c^hʏltɪ], *köttur* berum við fram [k^hœhtʏr], ekki *[c^hœhtʏr], og *kaupa* berum við fram [k^hœi:pa], en ekki *[c^hœi:pa]. Auk þess má benda á að við fáum framgómmæltu lokhljóðin ekki eingöngu á undan [i], [ɪ] og [ɛ], heldur líka á undan [ai], eins og í *kæla* [c^hai:la], *kæti* [c^hai:tɪ]

o.s.frv. Þó er fyrri hluti [ai] ekki frammæltur.

Til að skýra þetta verður að leita á náðir málsögunnar. Hljóðin [ɣ], [œ] og [œi] eru öll komin af hljóðum sem í fornu máli voru uppmælt, og drógu því undanfarandi lokhljóð ekkert fram á við. [ai] er aftur á móti komið af frammæltu hljóði, sem hafði þá sömu áhrif á undanfarandi lokhljóð og hin frammæltu hljóðin, þ.e. [i], [ɪ], [ɛ] og [ei]. Þótt hljóðgildi þessara hljóða hafi breyst, halda þau enn svipuðum áhrifum á grannhljóð sín og þau höfðu í fornu máli.

Það skal lögð áhersla á að hér er ekki tilgangurinn að kenna málsögu, heldur sá einn að benda á, að enda þótt flest hljóðavíxl megi skýra með einhvers konar samlögun, þ.e. áhrifum eins hljóðs eða fleiri á grannhljóð sitt eða sín, þá er ekki víst að forsendur þessara áhrifa séu augljósar í nútímamáli; oft getur þurft að leita þeirra langt aftur í aldir. Forsendur sumra þessara víxla voru jafnvel þegar brostnar löngu áður en íslenska varð til sem sérstakt tungumál.

Hér á eftir er reynt að gera grein fyrir **dreifingu** einstakra máhljóða í íslensku; þ.e., við hvaða skilyrði þau geta komið fyrir. Einkum er reynt að vekja athygli á því sem ekki kemur fram í stafsetningu. Hafið þó ævinlega í huga að hér er verið að lýsa **dæmigerðum** íslenskum framburði; en frá honum geta verið margvísleg frávík. Þegar verið er að hljóðrita framburð einhvers einstaklings á auðvitað að hljóðrita orðin eins og sá maður ber þau fram, en ekki eins og hann »ætti að« bera þau fram miðað við venjulegan framburð.

Lokhljóð og önghljóð

Framgómmeált og uppgómmeált hljóð

Áður hefur verið minnst á þá verkaskiptingu sem uppgómmeált ([k^h] og [k]) og framgómmeált ([c^h] og [c]) lokhljóð hafa með sér; þau framgómmeáltu koma fyrir á undan frammæltum, ókringdum sérhljóðum ([i], [ɪ], [ɛ], [ei]) og auk þess [ai], en annars eru uppgómmeáltu hljóðin notuð. Því er þó við að bæta að þar sem skrifað er *kj-* og *gj-* eru einnig borin fram framgómmeált lokhljóð. Segja má að þar renni lokhljóð og *j* saman í eitt hljóð, sem hafi þætti úr báðum, og niðurstaðan verði framgómmeált lokhljóð. Þessar takmarkanir á dreifingu framgómmeáltra lokhljóða valda því að þau koma naumast fyrir í bakstöðu.

En það eru ekki bara upp- og framgómmeált **lokhljóð** sem skiptast á við þær aðstæður sem hér var lýst; svipað gildir um önghljóðin. Þannig fáum við víxl [ɣ] og [j] í *hagi* [haiɣ] — *haga* [ha:ɣa], *bogi* [poiɣ] — *boga* [pɔ:ɣa] o.s.frv.

Fráblásin og ófráblásin lokhljóð

Ef áður nefnd verkaskipting er frátalin má segja að öll fráblásnu lokhljóðin, [p^h, t^h, c^h, k^h], hafi sömu dreifingu. Í máli meirihluta landsmanna koma þau aðeins fyrir í framstöðu, í orðum eins og *pera* [p^hɛ:ra], *tala* [t^ha:la], *kæfa* [c^hai:va], *kona* [k^hɔ:na]. Þeir sem eru »harðmæltir« nota fráblásnu hljóðin líka í inn- og bakstöðu, í orðum eins og *hopa* [hɔ:p^ha], *lita* [lɪ:t^ha], *víkja* [vi:c^ha], *reka* [rɛ:k^ha], *hlaup* [lœi:p^h], *vít* [vi:t^h], *lak* [la:k^h]. Fráblásnum hljóðum bregður þó oft fyrir í inn- og bakstöðu hjá þeim sem eru »linmæltir«, sérstaklega í upplestri.

Dreifing ófráblásnu lokhljóðanna, [p, t, c, k], er líka mjög svipuð innbyrðis, að frátalinni áðurnefndri verkaskiptingu [c] og [k]. Þessi hljóð koma fyrir í framstöðu, innstöðu og bakstöðu í máli allra landsmanna, en notkun þeirra er þó nokkuð mállyskubundin. Enginn munur er þó í framstöðu; þar koma hljóðin fyrir í sömu orðum hjá öllum, t.d. *bara* [pa:ra], *duga* [ty:ya], *gera* [ce:ra], *góla* [kou:la]. Um **löng** ófráblásin lokhljóð gilda líka sömu reglur hjá öllum; þau koma fyrir í inn- og bakstöðu í orðum eins og *labba* [lap:a], *budda* [pyt:a], *eggja* [ec:a], *þagga* [θak:a]; *gabb* [kap:], *húdd* [hut:], *sigg* [sík:].

Dreifing **stuttra** ófráblásinna lokhljóða í inn- og bakstöðu er mismunandi eftir mállyskum. Allir hafa þau á eftir órödduðum hljóðum, eins og áður er komið fram; í orðum eins og *skurður* [skyrðyr], *loft* [loft], *þekktur* [θextyr], auk aðblástursambanda sem við komum brátt að. Einnig hafa allir ófráblásin lokhljóð á undan [l]/[ɔ] og [n]/[ŋ], t.d. *stafn* [stapŋ], *vegna* [vekna], *skafn* [skapŋ], *sigla* [síkla]. Linnmæltir hafa þau líka á eftir sérhljóðum, í orðum eins og *svipa* [svi:pa], *vita* [vɪta], *víkja* [vi:ca], *raka* [ra:ka]; *op* [ɔ:p], *út* [u:t], *ok* [ɔ:k] (í bakstöðunni getur þó komið blástur, en hann er annars eðlis, sjá hér á eftir). Í slíkum orðum nota harðmæltir fráblásin lokhljóð, nema í einstöku tökuorðum eins og *túba* [tʰu:pa], *Skódi* [skou:ti], *sígaretta* [si:karehta].

Á eftir **órödduðum** hljóðum eru lokhljóð yfirleitt **aldrei fráblásin**, hvorki í máli harðmæltra né linnmæltra. Allir bera *spara* fram [spa:ra] en ekki *[sp^hara], *aftur* er [aftyr] en ekki *[aft^hyr], *harpa* er [harpa] en ekki *[harp^ha]; og þeir sem hafa órödduð [ɔ, m, ŋ, θ] í innstöðu bera *mjólkin*, *skemmtun*, *svunta*, *traðka* fram [mjoulcɪn], [scɛmtɪn], [svyŋta], [tʰraθka], en ekki *[mjoulc^hɪn], *[scɛmt^hɪn], *[svyŋt^ha], *[tʰraθk^ha]. Þetta kemur líka fram í aðblæstri á eftir [h], sem er auðvitað óraddað hljóð; sjá nánar hér á eftir.

Þó virðast lokhljóð oft fráblásin í **bakstöðu** á eftir órödduðum hljóðum, bæði í máli harðmæltra og linnmæltra. Séu orð eins og *happ*, *oft*, *þrusk* o.s.frv. borin fram ein og sér, eða lendi þau aftast í setningu, gæti manni heyrst eðlilegra að hljóðrita *[hahp^h], *[ɔft^h], *[θrɪsk^h] en [hahp], [ɔft], [θrɪsk]. Sá blástur sem þarna kemur á eftir lokhljóðunum er þó annars eðlis en venjulegur fráblástur. Hér er um að ræða loft sem við höfum »tekið frá« til að mynda viðkomandi orð eða setningu, en höfum ekki þurft að nota. Við hleypum því þá út í lokin, þannig að sá blástur sem við heyrum er í raun og veru hluti útöndunar, en ekki hluti hljóðmyndunar.

Aðblástur

Athugið vel að **löng** fráblásin lokhljóð eru ekki til í íslensku. Út frá stafsetningunni mætti e.t.v. búast við þeim, a.m.k. í máli harðmæltra, í orðum með tvírituðum *p, t, k*. Þá væru t.d. *hoppa*, *vottur*, *rykkja*, *dökkur* borin fram *[hɔp^h:a], *[vɔt^h:yr], *[rɪc^h:a], *[tɔek^h:yr]. Slíkt gerist hins vegar aldrei í eðlilegum framburði. Þess í stað kemur svokallaður **aðblástur** fram í orðum af þessu tagi. Hann felst í því að [h] kemur fram á milli stutts sérhljóðs og lokhljóðs. Lokhljóðið er þá alltaf stutt, og alltaf ófráblásið, sbr. áðurnefnda reglu um að lokhljóð séu ekki fráblásin á eftir órödduðum hljóðum, eins og [h] er. Venjulegur framburður áðurnefndra orða er því [hɔhpa], [vɔhtyr], [rɪhca], [tɔehkyr].

Auk orða með tvírituðum *p, t, k* í stafsetningu kemur aðblástur fram í orðum með *p, t, k + l, n, m; epli* [ehpli], *gutla* [kyhtla], *ekla* [ehkla], *opna* [ɔhpna], *vitni* [vihtni], *sakna* [sahkna], *kaupmaður* [k^hœihpmaðyr]. Hafid þó alltaf í huga að ekki má treysta í blindni á stafsetninguna; það er **framburðurinn** sem miða skal við, þótt staf-

setningin geti oft vísað okkur veginn. En hún getur líka leitt okkur á villigötur. Þar sem *p*, *t*, *k* eru tvírituð á undan lok- eða öngljóði er t.d. yfirleitt ekki aðblástur, heldur breytist lokhljóðið í óraddað öngljóð með sama myndunarstað. Orð eins og *klippti* og *rykkti* eru aldrei borin fram *[k^hlɪhptɪ] og *[rɪhktɪ], heldur [k^hlɪftɪ] og [rɪxtɪ]. Ef [s] fer á eftir, eins og t.d. í *stakks* (eignarfall af *stakkur*) er hugsanlegt að bera fram [stahks], en venjulegur framburður er þó [staxs].

Víxl lokhljóða og öngljóða

Ófráblásin lokhljóð ([p] og [k]) koma í stað samsvarandi raddaðra öngljóða ([v] og [ɣ] (eða [j], ef [ɪ] fer á eftir)) í beygingu margra orða fyrir áhrif eftirfarandi [l] og [n]. Þetta kemur einna skýrast fram í orðum sem hafa viðskeytin *-all*, *-ill* og *-ull*, og í lýsingarháttum sem enda á *-inn*. Slík orð missa nefnilega sérhljóðið úr viðskeytinu þegar þau fá beygingarendingu sem hefst á sérhljóði, og þá kemur [l]/[n] næst á eftir öngljóðinu, sem við það breytist í lokhljóð. Dæmi: *hefill* [he:vɪtl̥] — *hefli* [hepl̥ɪ], *þöggull* [θœ:ɣʏtl̥] — *þöglir* [θœkl̥ɪr], *grafinn* [kra:vɪn] — *grafnir* [krapn̥ɪr], *þveginn* [θveij̥ɪn] — *þvegnir* [θveikn̥ɪr]. Einnig koma þessi víxl fram í beygingu margra veikra kvenkynsorða, sem fá *-n*- í eignarfalli fleirtölu: *gáfa* [kau:va] — *gáfna* [kaupna], *saga* [sa:ɣa] — *sagna* [sakna].

Lokhljóð og öngljóð skiptast líka á við aðrar aðstæður. Órödduð öngljóð ([f] og [x]) koma oft í stað samsvarandi ófráblásinna (eða fráblásinna) lokhljóða ([p] og [k] (eða [p^h] og [k^h])) þegar órödduð samhljóð fara á eftir. Þetta gerist helst þegar *-s*-ending eignarfalls bætist við í nafnorðum, *-t*-ending hvorugkyns bætist við stofn lýsingarorða, eða þegar við sagnstofn bætist *-st* í þátíð eða miðmynd, *-tu* í boðhætti, *-ti* í þátíð, eða *-t* í lýsingarhætti þátíðar. Dæmi: *skip* [sci:p] — *skips* [scɪfs], *rakur* [ra:kʏr] — *rakt* [raxt], *aka* [a:ka] — *aktu* [axtɣ], *æpa* [ai:pa] — *æpti* [aiftɪ]. Einnig má oft sjá dæmi um þessi víxl í orðmyndun: *strákur* [strau:kʏr] — *stráksi* [strauxsɪ]; *djúpur* [tju:pʏr] — *dýpt* [tɪft], *mjúkur* [mju:kʏr] — *mýkt* [mɪxt].

Rödduð ([v] og [ɣ]) og órödduð ([f] og [x]) öngljóð skiptast oft á, eins og áður hefur komið fram, þannig að órödduðu hljóðin koma fram ef óraddað hljóð fer á eftir, en þau rödduðu annars. Þetta kemur einkum fram við svipaðar aðstæður og þær sem lýst var hér næst á undan. Dæmi: *haf* [ha:v] — *hafs* [hafs], *vogur* [vœ:ɣʏr] — *vogs* [vœxs], *ljúfur* [lju:vʏr] — *ljúft* [ljuft], *gefá* [ce:va] — *gafst* [kafst].

Þegar orð eru borin fram ein og sér, eða lenda aftast í setningu, missa bakstæð öngljóð, sem annars væru rödduð, venjulega röddunina að nokkru leyti. Þótt *hafa* [ha:va], *blæða* [plai:ða], *dagur* [ta:ɣʏr] séu alltaf borin fram með rödduðum [v], [ð] og [ɣ], þá er röddunin talsvert minni í *haf*, *blóð*, *dag* ef þessi orð eru borin fram ein eða aftast í setningu. Sjaldnast er þó um algera afröddun að ræða, þannig að hljóðrita skuli [ha:f], [plou:θ], [ta:x]. Algengara er að öngljóðin verði **naumrödduð** í slíkri stöðu; þ.e., missi röddunina að nokkru leyti. Til að tákna það er [̥] sett undir viðkomandi hljóðtákn; dæmin hér að framan væru þá hljóðrituð [ha:v̥], [plou:ð̥], [ta:ɣ̥].

Dreifing einstakra öngljóða

Þótt flest öngljóðin myndi þör svipað og lokhljóðin gera, og myndunarstaðirnir séu að miklu leyti þeir sömu, hefur hvert öngljóð sína sérvisku í

dreifingu. Þess vegna er hér gefið lauslegt yfirlit yfir hvert þeirra um sig.

[f] kemur fyrir í framstöðu á undan sérhljóðum og samhljóðum, og í innstöðu á undan órödduðum hljóðum; *fara* [fa:ra], *lífs* [lifs], *haft* [haft]. Í einstöku tökuorðum kemur stutt [f] fyrir á undan sérhljóði, t.d. *sófi* [sou:fi].

[v] kemur einnig fyrir í framstöðu, á undan sérhljóðum og [j], t.d. *vera* [ve:ra], *vél* [vje:l]. Það kemur fyrir í innstöðu á undan rödduðum hljóðum, svo og í bakstöðu: *lífa* [lɪ:va], *hafrar* [havrar], *gefðu* [cevdʏ], *haf* [ha:v]. Einstöku dæmi eru um það á undan [s] í framburði sumra; þá er t.d. sagt [evst] í stað [efst].

[θ] kemur einkum fyrir í framstöðu, og í upphafi orðhluta í samsettum orðum; *þegar* [θe:ɣar], *ennþá* [enθau], *Borgþór* [pørkθour]. Í máli meginhluta landsmanna kemur [θ] líka fram í innstöðu á undan *k*; *liðka* [lɪθka], *traðk* [tʰraθk]. Einnig kemur það fyrir í innstöðu í einstöku tökuorðum: *kapólskur* [kʰa:θoulskʏr], *ryðmi* [rɪþmi].

[ð] er aðallega notað í inn- og bakstöðu; *eða* [e:ða], *riðlast* [rɪðlast], *blaðra* [plaðra], *ryðga* [rɪðka], *hljóð* [ljou:ð]. Í samfelldu máli getur [ð] þó líka komið fram í upphafi áherslulítilla fornafna og atviksorða, sem hafa [θ] ef þau bera áherslu; sjá 7. kafla.

[ç] kemur nær eingöngu fyrir í framstöðu á undan sérhljóði; *hjarta* [çarta], *hjúfra* [çu(v)ra], *héri* [çe:ri], *héla* [çe:la]. Þó kemur það í einstöku tilvikum fram í aðblásturssamböndum í stað [hc], þannig að t.d. *ekki* er stundum borið fram [eçi] í stað [ehci].

[j] kemur fyrir á undan sérhljóði í framstöðu og innstöðu: *já* [jau:], *bogi* [poiɹi], *fleygja* [fleija], *jæja* [jaija], *séra* [sjɛ:ra]. Í bakstöðu er það sjaldgæft; aðeins í orðum eins og *oj* [oiɹ:], *grenj* [krenj] o.þ.h.

[x] kemur hjá meginhluta landsmanna eingöngu fyrir í innstöðu; annaðhvort á undan [t], eins og *hökta* [hœxta], *slökkti* [stlœxtɪ], *lagt* [laxt], *glögg* [klœxt]; eða á undan [s], eins og í *loks* [lœxs], *buxur* [pʏxsʏr], *strax* [straxs]. Það síðarnefnda er þó mállyskubundið; sjá 6. kafla. Þeir sem hafa svokallaðan *hv*-framburð nota þetta hljóð líka í framstöðu; sjá 6. kafla.

[ɣ] kemur eingöngu fyrir í innstöðu á undan rödduðum hljóðum (sérhljóðum, [ð] og [r]) og í bakstöðu; *saga* [sa:ɣa], *vígði* [viɣði], *hegri* [heɣri], *lag* [la:ɣ]. Einstöku dæmi eru um að [ɣ] sé borið fram á undan [s] í innstöðu, og sagt [pʏɣsʏr], þar sem venjulega er haft óraddaða hljóðið [x] (eða lokhljóðið [k]); en þetta er mjög fátítt.

[s] getur komið fyrir í mjög fjölbreytilegu umhverfi, í framstöðu, innstöðu og bakstöðu: *sala* [sa:la], *spýta* [spi:ta], *skraut* [skrœit], *strjúka* [strju:ka]; *lesa* [le:sa], *ösla* [œstla], *ískra* [iskra]; *fas* [fa:s], *skips* [scifs].

[h] kemur, eins og [θ], einkum fyrir í framstöðu og í upphafi orðhluta í samsettum orðum: *hali* [ha:lɪ], *snjóhús* [stnjou:hus]. Einnig kemur það fyrir í aðblásturssamböndum, eins og áður er komið fram.

Nefhljóð, hliðarhljóð, sveifluhljóð

Rödduð og órödduð hljóð

Rödduðu hljóðin [m], [n], [l] og [r] hafa öll mjög fjölbreytta dreifingu; geta komið fyrir í framstöðu, innstöðu og bakstöðu, á undan bæði sérhljóðum og samhljóðum. Dæmi: *mæla* [mai:la], *naga* [na:ɣa], *lag* [la:ɣ], *rjúfa* [rju:(v)a]; *sama* [sa:ma], *sonur* [sɔ:nʏr], *tala* [tʰa:la], *bera* [pe:ra]; *hamra* [hamra], *benda* [penta], *elda* [elta], *garnir*

[kartnir]; *heim* [hei:m], *bæn* [pai:n], *hjól* [çou:l], *mör* [mœ:r].

Órödduðu hljóðin [ŋ], [l] og [r] koma fyrir í framstöðu, í orðum sem skrifuð eru með *hn-*, *hl-*, *hr-*; *hnýta* [ŋi:ta], *hnúi* [ŋu:i], *hlaupa* [lœi:pa], *hljóta* [ljou:ta], *hrjóta* [rjou:ta], *hress* [res:]. Einnig koma [ŋ] og [l] fyrir í bakstöðu á eftir órödduðum hljóðum; *vatt* [vahtŋ], *svefn* [svepŋ], *lausn* [lœistŋ], *gutl* [kyhtl], *skaf* [skapl]. Í slíkum dæmum skiptast rödduð og órödduð hljóð oft á; öll þessi orð fá t.d. raddað [n] eða [l] ef greini er bætt við: [vahtnið], [svepnin], [lœistnin], [kyhtlið], [skaplín].

Á undan *p*, *t*, *k* í stafsetningu eru sveifluhljóð ævinlega órödduð, og nefhljóð og hliðarhljóð einnig í máli meginhluta landsmanna. Á eftir þessum órödduðu hljóðum koma alltaf ófráblásin hljóð, þótt stafsetningin hafi *p*, *t*, *k*, í samræmi við áðurnefnda reglu um að lokhljóð séu aldrei fráblásin á eftir órödduðum hljóðum. Allir bera því orð eins og *orka*, *virtur*, *garpur* fram [ɔrka], [virʏʏr], [karpʏr], en hvorki *[ɔrk^ha], *[vir^htʏr], *[karp^hʏr] (með fráblásnum lokhljóðum) né *[ɔrka], *[virtʏr], *[karpʏr] (með rödduðu sveifluhljóði). Og meginhluti landsmanna ber orðin *heimta*, *vanta*, *fólk* fram [heimta], [vanta], [foulk].

Oft koma fram víxl milli rödduðu og órödduðu hljóðanna þegar t.d. hvorugkynsending lýsingarorða eða þátíðarending sagna bætist við stofninn. Þannig fáum við víxl eins og *tómur* [t^hou:mʏr] — *tómt* [t^houmʏt], *vanur* [va:nʏr] — *vant* [vaŋt], *synda* [sinta] — *synti* [sintʏ], *svangur* [svauŋkʏr] — *svangt* [svauŋt], *gulur* [ky:lʏr] — *gult* [kylt], *herða* [herða] — *herti* [herʏt].

Þá kemur óraddað sveifluhljóð, [r], fram á undan [s], í orðum eins og *hvers* [k^hvers], *gersemi* [ceʏsemi], *þversum* [θveʏsym]. Nefhljóð og hliðarhljóð eru hins vegar rödduð á undan [s].

Sveifluhljóð geta einnig misst röddun að miklu eða öllu leyti við sömu aðstæður og önghljóðin, þannig að í stað *bor* [pɔr] kemur [pɔ:ʏ] eða jafnvel [pɔ:ʏ]. Sömu tilhneigingar verður vart í nefhljóðum og hliðarhljóðum; þó verða orðin *tóm*, *vin* og *spil* varla *[t^hou:m], *[vi:n], *[spr:ɔ], heldur [t^hou:m], [vi:n], [spr:l].

Fram- og uppgómmælt nefhljóð

Framgómmæltu nefhljóðin, [ŋ] og [ŋ̥], og þau uppgómmæltu, [ŋ] og [ŋ̥], hafa mun takmarkaðri dreifingu en önnur nefhljóð. Þau koma aðallega fyrir á undan samsvarandi lokhljóðum; framgómmæltu hljóðin á undan [c] og [c^h], en þau uppgómmæltu á undan [k] og [k^h]. Við þessar aðstæður koma tannbergsmælt nefhljóð, [n] og [ŋ̥], ekki fyrir; við getum því litið svo á að fram- og uppgómmæltu nefhljóðin séu e.k. afbrigði þeirra tannbergsmæltu, sem taki að sér hlutverk þeirra við tiltekna aðstæður.

Órödduðu hljóðin koma fyrir þegar *k* í stafsetningu fer á eftir; þetta *k* er auðvitað ýmist fulltrúi fyrir fram- eða uppgómmælt lokhljóð, eftir því hvað kemur næst á eftir, og það ræður því svo hvaða nefhljóð við fáum. Í *banki* og *skenkja* er lokhljóðið framgómmælt, og við fáum [pauŋci], [sceiŋca]; en í *minnka* og *blankur* er lokhljóðið uppgómmælt, og við fáum [miŋka], [plauŋkʏr].

Þegar mismunandi endingar bætast við stofninn, geta þær breytt lokhljóðinu, og það hefur aftur áhrif á nefhljóðið; þannig fáum við víxl eins og *hanki* [hauŋci] — *hanka* [hauŋka], *svangur* [svauŋkʏr] — *svangir* [svauŋciʏr].

Í stórum dráttum má segja að einhljóðin átta, og tvíhljóðin [ei, ai, œi, ou, au] hafi öll svipaða dreifingu; koma fyrir í framstöðu, innstöðu og bakstöðu, á undan og eftir ýmsum hljóðum. Þó koma einhljóð yfirleitt ekki fyrir á undan fram- og

uppgómmæltum nefhljóðum; þar bera flestir fram tvíhljóð í staðinn, í orðum eins og *ganga* [kauŋka], *engan* [eiŋkan], *töng* [tœiŋk]. Þetta er þó mállyskubundið, sjá 6. kafla.

Sama máli gegnir á undan [j]; þar eru yfirleitt ekki borin fram einhljóð, heldur koma tilsvarendi [i]-tvíhljóð í þeirra stað. Þannig fáum við [ei] í stað [ɛ], [ai] í stað [a], [œi] í stað [œ], [yi] í stað [ɣ] og [oi] í stað [ɔ] í orðum eins og *degi* [teiji], *snagi* [stnaiji], *drögin* [trœijn], *hugi* [hɣiji], *trogid* [troijð]. Tvö síðastnefndu hljóðin, [yi] og [oi], koma eingöngu fyrir við þessar aðstæður. Þetta er þó einnig mállyskubundið, sjá 6. kafla.

Verkefni

1. Hljóðritaðu orðmyndirnar *gleypa*, *gleypti*, *æpa*, *æpti*, *grípa*, *gríptu*, *vaka*, *vakti*, *aka*, *aktu*, *strjúka*, *strjúktu*.

- Hvaða hljóð skiptast á í stofnum þessara orða?
- Eru víxlin tilviljanakennd, eða er hægt að tengja þau við einhver hljóð í umhverfinu?
- Finndu og hljóðritaðu fimm dæmi þar sem þessi sömu hljóð skiptast á við sömu skilyrði.

2. Við höfum áður nefnt að bókstafurinn *g* svarar til fimm mismunandi hljóða, eins og orðin *gata*, *geta*, *síga*, *sagt* og *bogi* sýna okkur.

- Settu fram tilgátu um það hvenær (þ.e. við hvaða hljóðfræðilegu aðstæður) *g* stendur fyrir hvert þessara hljóða. Þar getur skipt máli annars vegar staða í orði (framstaða eða innstaða), og hins vegar hvers konar hljóð fer á eftir.
- Finndu síðan a.m.k. eitt **annað** dæmi um að *g* geti staðið fyrir hvert og eitt þessara fimm hljóða.
- Athugaðu nú hvort þessi fimm nýju dæmi samræmast þeim tilgátum sem þú hafðir áður sett fram um það, við hvaða aðstæður hvert hljóð gæti komið fyrir.

3. Hljóðritaðu eftirfarandi texta:

Nú er loksins komið að hljóðritunarprófinu. Fyrir þessum degi hef ég lengi kviðið; jafnvel dreymt hann á nóttunni, og hrokkið upp angistarfullur um miðjar nætur í svitabaði. Kennarinn minnti okkur iðulega á að íhuga vandlega hvert einasta smáatriði, en láta engan klaufaskap eða fljótfærnisvillur spilla árangrinum. Ég stefni að ágætiseinkunn, svo það er líklega best að gæta sín.

6. FRAMBURÐARMÁLLÝSKUR

Framburðarafbrigði — samræmdur framburður

Í þessu riti er oftast aðeins hljóðritaður einn framburður þeirra orða sem tekin eru sem dæmi. Þar er valinn sá framburður sem meirihluti Íslendinga notar. Hins vegar er ekki

verið að segja með því að sá framburður sé eldri, betri, fegurri eða æskilegri en einhver annar. Það er að vísu oftast nær hægt að skera úr um hvaða framburðarafbrigði er elst, en hærri aldur er ekki nægileg rök til að taka eitt afbrigði umsvifalaust fram yfir annað. Og hvaða afbrigði sé fegurst eða æskilegast er ævinlega matsatriði, sem menn verða seint sammála um.

Stundum hafa verið gerðar tilraunir til þess að koma á **samræmdum framburði** íslensku. Þær hafa þó ekki borið mikinn árangur, og nú munu flestir vera þeirrar skoðunar að ástæðulaust sé að gera upp á milli framburðarmállýskna. Meginmáli skipti að hver málnotandi leggi rækt við framburð sinn, og temji sér skýran og áheyrilegan framburð og góða framsögn. Þetta er jafnauðvelt að gera hvort sem menn segja [t^ha:p^a] eða [t^ha:p^ha], [stulka] eða [stulk^ha], [k^hvar] eða [xar], [launkyr] eða [laŋkyr].

Mállýskusvæði og mállýskumörk

Þótt flest tilbrigði í framburði sem hér verða nefnd séu tengd við einstaka landshluta eða héruð ber að varast að taka það of hátíðlega. Eina heildarrannsóknin sem til er á íslenskum framburðarmállýskum er nefnilega að verða hálfra aldar gömul, og margt getur breyst á skemmri tíma. Nú er að vísu unnið að annarri heildarrannsókn, en niðurstöður hennar liggja ekki fyrir.

Hér er því yfirleitt forðast að tiltaka nákvæmlega mörk mállýskusvæða. Hvorttveggja er, að ekki er vitað nógu vel hvar þau liggja um þessar mundir; og eins eru slík mörk örugglega mun óljósari nú en fyrir hálfri öld. Fólksflutningar hafa verið miklir milli landshluta, og ferðalög manna innanlands hafa stóraukist og þar með kynni af öðrum mállýskum. Síðast en ekki síst verður svo að benda á áhrif útvarps og sjónvarps, sem örugglega eru mjög mikil. Þar heyrir fólk oft annan framburð en þann sem það er vant í nánasta umhverfi sínu, og með tímanum getur þetta breytt framburði þess.

Allt þetta veldur því að öll mállýskusvæði eru nú miklu blandaðri en áður. Það er ekki lengur hægt að fullyrða að **allir** í einhverjum tilteknum landshluta hafi einhvern ákveðinn framburð. Samt sem áður eru ákveðin tilbrigði í framburði yfirleitt útbreiddust og mest áberandi á einhverju ákveðnu svæði; og það er það sem átt er við hér á eftir, þegar mállýskur eru tengdar landsvæðum.

Mismunandi tegundir mállýskumunar

Þótt breyttar aðstæður valdi því að munur á framburði manna eftir landshlutum fari minnkandi, má ekki gleyma því að sömu breytingar á aðstæðum geta skapað eða ýtt undir aðra tegund mállýskumunar; mun eftir aldri. Fyrir á tímum, þegar flestir bjuggu í sveitum, umgekkst fólk af mismunandi kynslóðum mun meira; nú, á tímum bæja og borga, umgengst fólk meira jafnaldra sína, og því hafa skapast skilyrði fyrir t.d. sérstakt unglingamál. Það er því ekki óeðlilegt að jafnframt því sem hin gömlu svæðamörk mállýsknanna dofna komi upp aldursmörk í staðinn.

Hér á eftir verða talin upp flest helstu og þekktustu framburðartilbrigði í málinu. Þetta er alls engin tæmandi upptalning; ýmis smærri afbrigði mætti nefna, sem ná til mjög fárra og eru sum alveg að hverfa, að því er virðist. Auk þess er svo auðvitað mýgrútur af einstaklingsbundnum frávikum frá venjulegum framburði, sem

engin ástæða er til að elta ólar við.

Svæðisbundinn mállýskumunur

Harðmæli

Meginhluti Norðlendinga (einkum þó Eyfirðingar og Þingeyingar) notar fráblásin lokhljóð í stað ófráblásinna í inn- og bakstöðu, í orðum sem skrifuð eru með *p*, *t*, *k*; menn bera þá orð eins og *gapa*, *rita*, *sækja*, *vaka*, *óp*, *gat*, *þak* fram [ka:p^ha], [ri:t^ha], [sai:c^ha], [va:k^ha], [ou:p^h], [ka:t^h], [θa:k^h] í stað [ka:pa], [ri:ta], [sai:ca], [va:ka], [ou:p], [ka:t], [θa:k], eins og aðrir landsmenn gera yfirleitt. Fráblástursframburðurinn er venjulega nefndur **harðmæli**, en framburður meirihlutans **linmæli**. Athugið að á eftir óródduðum hljóðum eru lokhljóð aldrei fráblásin í eðlilegri íslensku eins og áður er nefnt, ekki heldur í harðmæli; þannig segja allir [spr:la] *spila*, [aftʏr] *aftur*, [søhkʏr] *sokkur*, en enginn *[sp^hri:la], *[aft^hʏr], *[søhk^hʏr].

Raddaður framburður

Á austanverðu Norðurlandi og norðanverðu Austurlandi (í Eyjafirði, Þingeyjarsýslum og Norður-Múlasýslu) eru nefhljóð og hliðarhljóð yfirleitt rödduð á undan *p*, *t*, *k*, þar sem aðrir landsmenn hafa yfirleitt óródduð hljóð. Sama gildir um *ð* á undan *k*. Þar sem harðmæli er einnig ríkjandi framburður á þessum svæðum eru orð eins og *hampur*, *skemmta*, *aumka*, *henta*, *hanki*, *seinka*, *hjálp*, *bolti*, *hálka*, *blaðka* borin þar fram [hamp^hʏr], [sçemt^ha], [œimk^ha], [hent^ha], [hauŋc^hi], [seiŋk^ha], [çaulp^ha], [pølt^hi], [haulk^ha], [plaðk^ha] í stað [hampʏr], [sçemta], [œimka], [hentə], [hauŋci], [seiŋka], [çaulpa], [pølti], [haulka], [plaθka]. Þetta er kallað **raddaður framburður**. Sambandið *It* hefur þó nokkra sérstöðu að þessu leyti; margir hafa þar alltaf óraddað [ɔ] þótt þeir hafi raddaðan framburð að öðru leyti. Orðið *piltur* er t.d. alltaf borið fram [p^hiltʏr], aldrei *[p^hilt^hʏr]. Sveifluhljóð eru hins vegar aldrei rödduð í þessu umhverfi; allir landsmenn bera orð eins og *harpa*, *hart*, *harka* fram [harpa], [hart], [harka].

hv-framburður

Víða um Suðurland (í Árnes-, Rangárvalla- og Skaftafellssýslum) tíðkast svokallaður **hv-framburður**. Orð sem skrifuð eru með *hv-*, og meginhluti landsmanna ber fram með [k^hv-], hafa þá öngljóðið [x] í framstöðu. Hins vegar er framhaldið með ýmsu móti; og orð eins og *hvar* er ýmist borið fram [xar], [xvar] eða [x^war], þar sem [ʷ] táknar að varir eru kringdar við myndun öngljóðsins. Að einhverju leyti eru þessi afbrigði e.t.v. svæðisbundin, en þó nota margir þau á víxl.

bð-, gð-framburður

Víða á Norðurlandi, einkum austanverðu, bera sumir fram lokhljóð á undan [ð] í stað önglhjóða sem flestir hafa. Þá bera menn orð eins og *hafði* og *sagði* fram [hapði] og [sakði] í stað [havði] og [sayði]; og *dreifð byggð* er þá borið fram [treipθ pikθ], þar sem [θ] leysir [ð] af hólmi í bakstöðu á eftir óródduðu hljóði. Þessi framburður virðist nú vera á miklu undanhaldi, og nær eingöngu notaður af miðaldra fólki og eldra.

ngl-framburður

Í orðum eins og *kringla*, *dingla*, *England* o.s.frv. er yfirleitt ekki borið fram lokhljóð þótt stafsetningin bendi til þess. Flestir segja [k^hriŋla], [tiŋla], [eiŋlant]. Víða um Norðurland (einkum í Fljótum, Siglufirði, Ólafsfirði, Dalvík, Svarfaðardal o.v.) bera menn þó fram lokhljóð í slíkum orðum, og segja þá [k^hriŋkla], [tiŋkla], [eiŋklant]. Þetta er nefnt *ngl*-framburður.

rn-, rl-framburður

Í Austur-Skaftafellssýslu bera sumir orð sem skrifuð eru með *rn* og *rl* fram án nokkurs lokhljóðs, og segja [parnið] *barnið*, [k^harlin] *karlinn*. Flestir landsmenn bera hins vegar fram lokhljóð í orðum af þessu tagi, en misjafnt er hvort [r] fellur brott eða ekki; menn segja ýmist [partnið], [k^hartlin] eða [patnið], [k^hatlin]. Það er hins vegar ekki svæðisbundið hvort þessara síðarnefndu afbrigða menn nota, heldur fer það eftir einstaklingum og málsniði, og er auk þess misjafnt eftir orðum.

Vestfirskur einhljóðaframburður

Á Vestfjörðum bera sumir fram einhljóð á undan fram- og uppgómmæltum nefhljóðum, þar sem flestir hafa tvíhljóð. Þeir sem hafa einhljóðsframburðinn bera þá *hanga*, *banki*, *lengur*, *töng* fram [haŋka], [paŋci], [leŋkʏr], [t^hœŋk], í stað [haŋka], [paŋci], [leŋkʏr], [t^hœŋk]. Sumir sem hafa þennan framburð bera líka fram [ɪ] og [ʏ] við sömu aðstæður í stað [i] og [u], og bera *þyngri* og *ungur* fram [θiŋkri] og [ʏŋkʏr] í stað [θiŋkri] og [uŋkʏr].

Skaftfellskur einhljóðaframburður

Margir Skaftfellingar bera fram löng einhljóð á undan [jɪ], þar sem flestir landsmenn hafa tvíhljóð. Í einhljóðsframburði eru orðin *snagi*, *hugi*, *bogi*, *lögin* borin fram [stna:jɪ], [hʏ:jɪ], [pɔ:jɪ], [lœ:jɪ] í stað [stnaijɪ], [hʏijɪ], [pɔijɪ], [lœijɪ]. Hins vegar bera flestir sem annars hafa þennan einhljóðaframburð fram [ei] en ekki [ɛ] í orðum eins og *veginn*, og segja [veijin] eins og aðrir landsmenn.

Annar mállýskunur

»Flámæli«

Svokallað »flámæli« var áður algengt víða um land, einkum þó á Austfjörðum, Suðurnesjum, Reykjavíkursvæðinu o.v. Það felst í því að löng [ɪ:] og [ɛ:] nálgast hvort annað, og einnig löng [ʏ:] og [œ:]. Þetta þýðir með öðrum orðum að [ɪ:] og [ʏ:] fjarlægjast, en [ɛ:] og [œ:] verða nálægari. Einnig koma stundum út úr þessu tvíhljóð, [ɛ:] og [ʏö:]. Við þetta getur orðið lítil framburðarmunur á orðum eins og *skyr* og *sker*, eða *skutur* og *skötur*. Mikið hefur nú dregið úr flámæli, enda var mjög barist gegn því á sínum tíma. Það heyrir nú einkum meðal eldra fólks. Þó virðist þeirrar tilhneigingar gæta nokkuð hjá unglíngum að gera [œ:] nálægara þannig að það nálgist [ʏ:]; þá fer framburður orða eins og *blöð* og *sög* að verða í líkingu við [ply:ð] og [sy:ʏ].

Höggmæli

Auk þeirra átta lokhljóða sem koma fyrir í venjulegum íslenskum framburði bregður svonefndu **raddbandalokhljóði** fyrir í framburði sumra. Það myndast þannig að raddböndin eru snögglega klemmd saman, og loka þannig algerlega fyrir loftstrauminn örstutta stund. Þetta hljóð, sem hljóðritað er [ʔ], kemur einkum fyrir í innstöðu á undan lokhljóðum eða í stað þeirra, t.d. í *Bjarni* [pjaʔ(t)nɪ], *einnig* [eiʔ(t)nɪʏ], *fótbolti* [fouʔpɔʔtɪ]. Ekki er vitað til að þessi framburður, sem er nefndur **höggmæli**, sé staðbundinn; hans verður vart hjá fólki víða um land, og á ýmsum aldri. Algengt er líka að mikið beri á höggmæli í framburði barna á vissum aldri, en það hverfi síðan algerlega úr máli þeirra.

Önghljóð/lokhljóð á undan [s]

Um þessar mundir virðist vera að ganga yfir breyting á framburði uppgómmæltra hljóða á undan [s], í orðum eins og *buxur*, *kex*, *vaxa* og *bakstur*. Slík orð hafa verið borin fram með önglhjóðinu [x]: [pʏxsvɪr], [c^hɛxs], [vaxsa], [paxstɪr]; en nú bera mjög margir þau fram með **lokhljóðinu** [k] í staðinn, og segja [pʏksvɪr], [c^hɛks], [vaksa], [pakstɪr]. Óvíst er hvenær þessi framburður kom upp, en breytingin virðist ganga mjög hratt yfir. Sennilega hefur stór hluti þeirra sem fæddir eru eftir 1960 lokhljóðsframburðinn, en meginhluti þeirra sem eldri eru önglhjóðsframburð. Munurinn virðist hins vegar ekki vera landshlutabundinn.

»Óskýrmæli«

Orðið **óskýrmæli** er oft notað um ýmis frávík frá þeim framburði sem menn telja »skýran« og »eðlilegan«, án þess að það sé skilgreint nánar. Það er líka mjög oft matsatriði hvaða framburður sé »skýr« og »eðlilegur«, og hversu mikil frávíkin þurfi að vera til að réttlætanagerlegt sé að tala um »óskýran« framburð. Eitt af því sem helst er kennt við óskýrmæli er þegar önglhjóð, einkum [ð] og [ɣ], falla brott milli sérhljóða og

í bakstöðu. Þannig er algengt að menn beri *dagblað* fram [ta:pla] í stað [taɣplað], og felli því brott bæði [ɣ] og [ð]. Orðin *og* og *það* eru líka oft borin fram [ɔ(:)] og [θa(:)]. Einnig er algengt að nefhljóð falli brott, og skilji þá iðulega eftir nefjun á undanfarandi hljóði; þannig er *mannsins* oft borið fram [māsís], *sem* borið fram [sē], o.s.frv. Jafnvel geta sérhljóð í áherslulausum atkvæðum fallið brott, þannig að *sem sagt* verði [sēst].

Til óskýrmælis má líka telja það þegar tvíhljóð einhljóðast, eins og oft gerist; einkum með stutt tvíhljóð, og frekar í áherslulausum atkvæðum. Sem dæmi má nefna *námsbækur* [naumspakʏr] í stað [naumspaikʏr], *vitlaust* [vihtlœst] eða [vihtlyst] í stað [vihtlœst], *sólskin* [sɔlscin] í stað [soulscin].

Í umræðum um óskýrmæli er það oftast frekar tengt börnum og unglingum en fullorðnu fólki. Sennilega er það rétt, en þó koma þau einkenni sem hér hafa verið nefnd að einhverju leyti fram í máli fólks á öllum aldri, og um allt land.

Að lokum skal bent á að því fer fjarri að öll frávik framburðar frá stafsetningu megi flokka undir óskýrmæli. Um þetta er fjallað nánar í 7. kafla.

Verkefni

- Hér að neðan eru hljóðritaðar nokkrar málsgreinar með framburði þriggja Íslendinga. Getur þú ráðið af framburðinum hvaðan af landinu hver þeirra er?
 - [nu: er kʰɔ:mið hæist ɔɣ skou:lm að þirja vɔ:nanti verðʏr þes:ri ve:tʰɣr scemʰileɣri en i: fir:a]
 - [θou: veit jey nu ehci xɔrt þes:ri ljouðfraiði verðʏr i: la:ji. mjer list ehci ve:l au: ana]
 - [jey vɔ:nast samt tʰil að nu kaɣci mjer pe:tʏr að nau: valti au: rjehtym frampʏrði erlentra mau:la]
 - [mri:ɣ lauŋkar tʰil utlanta kʰvetniɣ sem jey fe:r að því: ɔɣ þau: er kɔht að har:va kou:ðan frampʏrð]
- Hljóðritaðu eftirfarandi málsgrein miðað við framburð
 - dæmigerðs Reykvíkings;
 - dæmigerðs Hornfirðings;
 - dæmigerðs Dalvíkings:Flest börn og unglingar í bænum fóru á útihátíðina um daginn. Það var reyndar hvasst og rigning, en öllum fannst það í lagi, og heimtuðu að hljómsveitin héldi áfram að spila langt fram á nótt.
- Teiknaðu kort af Íslandi, og merktu inn á það kjarnasvæði þeirra svæðisbundnu mállýskna sem nefndar eru hér að framan.

7. HLJÓÐ Í SAMFELLDU TALI

Einstök hljóð og hljóðastrengir

Sum hljóðfræðileg atriði tilheyra einstökum, tilteknum hljóðum, og hægt er að gera grein fyrir þeim án tillits til hljóðumhverfis. Ef við þurfum t.d. að lýsa [i] getum við fullyrt að það er frammælt, nálægt, ókringt sérhljóð, óháð því hvar í orði það stendur. Ýmsa aðra eiginleika þess er hins vegar ekki hægt að skilgreina út frá því einu sér, heldur verður að líta til stærri einda.

Meðal þeirra eiginleika sem þar er um að ræða eru **lengd** og **áhersla**; hvorttveggja er afstætt. Við getum ekki sagt um tiltekið hljóð í einangrun að það beri áherslu; til að geta sagt það verðum við að hafa samanburð við önnur hljóð. Þegar við erum komin með heil orð eða setningar getum við aftur á móti sagt að tiltekið atkvæði eða orð beri áherslu **miðað við önnur** atkvæði eða orð í hljóðfræðilegu umhverfi sínu.

Sama máli gegnir um lengd hljóða. Talhraði getur nefnilega verið mjög mismunandi; og hljóð sem telst (hlutfallslega) »langt« í mjög hröðu tali getur vel verið styttra en hljóð sem telst (hlutfallslega) »stutt« í hægu tali. Ef við segjum t.d. *una* [ʏ:nə] hægt getur [n]-ið vel orðið lengra en [n:]-ið í *unna* [ʏ:n:nə] í hröðum framburði; frá hljóðkerfislegu sjónarmiði er samt enginn vafi á því að í *unna* er (hlutfallslega) langt /n:/, en í *una* (hlutfallslega) stutt /n/.

Ýmis önnur hljóðfræðileg atriði verða ekki heldur skoðuð nema út frá mállegu samhengi, s.s. ítónun, brottföll hljóða úr klösum, samlaganir o.fl. Um þetta er fjallað lauslega hér á eftir.

Áhersla og hrynjandi

Áhersla getur falist í samspili þriggja þátta; styrks, tónhæðar og lengdar. Stundum stuðlar allt í senn að aukinni áherslu; aukinn styrkur, hækkaður grunntónn og meiri lengd.

Hægt er að tala um þrjár megintegundir áherslu; »**innbyggða**« **áherslu**, **orðáherslu** og **setningaáherslu** — og að auki svonefnda **andstæðuáherslu**. »Innbyggð« áhersla er mismunandi eftir því hvers konar orðhluti (myndan) á í hlut. Það virðist ljóst að sumum þeirra er »eiginlegt« að hafa áherslu, en öðrum að vera áherslulausir. Meginreglan er sú að rætur hafi áherslu, beygingarendingar séu áherslulausar; en viðskeytum er ýmist eðlilegt að bera áherslu eða vera áherslulaus, og fer það m.a. eftir lengd þeirra og merkingu.

Um forskeyti gegnir dálítið sérstöku máli. Það mætti búast við að þau höguðu sér eins og viðskeyti; en hér spilar mismunandi staða í orði inn í. Það vill svo til að forskeytin standa fremst í orði, og fyrsta atkvæði orðs er (nær) undantekningarlaust áhersluatkvæði í íslensku; því fá forskeytin yfirleitt aðaláherslu. Þarna erum við komin út á svið **orðáherslu**, þar sem meginreglan er sú að **fyrsta atkvæði** hvers orðs beri sterkustu áhersluna.

Setningaáherslan kemur svo til sögu þegar orðið stendur ekki lengur eitt, heldur er orðið að hluta stærri heildar. »Áhersluatkvæði« í tilteknu orði getur eftir sem áður haft minni áherslu en »áherslulaust« atkvæði í öðru orði, ef sérstök áhersla er lögð á síðarnefnda orðið í heild. Tilhneiging er til að »mikilvægustu« orðin fái mestu áhersluna; en einnig er sterk tilhneiging til víxlhrynjandi, þannig að áhersluatkvæði og áherslulaus skiptist á. Þarna á milli geta svo orðið alls kyns árekstrar; samspil víxlhrynjandi, setningaáherslu, orðáherslu og »innbyggðrar« áherslu getur verið mjög

fjölbreytt og flókið.

Eins og áður segir er meginreglan sú að aðaláhersla (sem táknuð er með ['] á undan viðkomandi atkvæði) er á **fyrsta atkvæði orðs** í íslensku. Sú tilhneiging til víxlhrynjandi, sem áður var nefnd, veldur því svo að aukaáhersla (sem táknuð er með [ˌ]) leitast við að koma á þriðja (fimmta, sjöunda o.s.frv.) atkvæði. Orðið *kennari* yrði því með áherslutáknum hljóðritað [ˈcʰɛn:a,rɪ].

Í samsettum orðum þar sem fyrri liður er einkvæður verður víxlhrynjandinn oft sterkari en hin »innbyggða« rótaráhersla seinni hlutans; *háskóli* er venjulega borið fram [ˈhau:skou,li] (eða með einhljóðun í síðari lið, [ˈhau:sko,li]), en hvorki [ˈhau:skou:li] (með aukaáherslu á rót seinni liðarins) né [ˈhau:skou:li] (með aðra aðaláherslu á rót seinni liðar). Í samsettum orðum með fleirkvæðan fyrri lið, og í margsamsettum orðum, er hins vegar oft sterk áhersla á rótaratkvæði seinni (síðasta) liðar, t.d. *alþingismaður* [ˈalþincisˈma:ðvr], *hæstaréttardómari* [ˈhaista,rjehtarˈtou:ma,rɪ].

Í sumum forskeyttum orðum getur forskeytið misst áhersluna í samfelldu tali, þannig að fyrsta atkvæði orðsins beri ekki lengur aðaláherslu. *Hann er óvitlaus, greyið* er eðlilegast að bera fram [ˈhanerouˈvɪhtlœisˈkreij:ð].

Ítónun — hljómfall

Í 2. kafla voru birtar tölur um meðalgrunntíðni raddarinnar. Þar var sagt að meðaltíðni karlmannsradda væri um 120 sveiflur á sekúndu, og kvenradda um 225 sveiflur á sekúndu. Athugið þó vel að þetta eru **meðaltöl**, og frávikin geta verið mikil. Bæði er mikill munur á einstaklingum; sumir hafa djúpa bassarödd, þ.e. lága grunntíðni, en aðrir háa og hvella rödd, þ.e. háa grunntíðni.

En við erum líka sífellt að breyta grunntíðni raddar okkar eftir því hvað við erum að segja, og hvernig við viljum segja það. Eins og áður var sagt felst aukin áhersla m.a. í hækkaðri grunntíðni. Því má búast við — og er eðlilegt — að þau orð sem eru mikilvægust í setningum séu borin fram með hærri grunntíðni en önnur. Oft kemur fram tilhneiging til að láta tónhæðina sveiflast upp og niður með tiltölulega jöfnu millibili, án tillits til þess sem verið er að segja. Það er þá tilviljanakennt hvort eitthvert samræmi verður milli hljómfalls og merkingar. Slík framsögn verður oft mjög óeðlileg.

Við höfum hér að framan bent á að venjuleg stafsetning sé aðferð til að tákna talað mál í riti, og bókstafirnir séu fulltrúar fyrir hljóðin (þótt sú samsvörun sé auðvitað ekki fullkomin, eins og við höfum séð). En þegar við erum að skrifa skiptir fleira máli en bara það hvaða bókstafi við notum. Við þurfum líka að gæta að greinarmerkjum; við notum kommur, punkta, þankastrik, spurningarmerki og upphrópunarmerki eftir ákveðnum reglum; og við höfum líka stundum greinaskil í textanum.

Við getum hins vegar ekki sagt að greinarmerki eða greinaskil svari til ákveðinna hljóða, á sama hátt og t.d. bókstafurinn *s* svarar yfirleitt til hljóðsins [s], bókstafurinn *í* svarar yfirleitt til hljóðsins [i], o.s.frv. Eða hvernig berið þið fram — , . og ? (þ.e. þankastrik, kommu, punkt og spurningarmerki)?

Í fljótu bragði gæti manni virst einboðið að svara þessari spurningu svo að þessi fyrirbæri séu alls ekki borin fram. Þegar betur er að gáð kemur þó í ljós að það er ekki rétt; þau svara bara ekki til ákveðinna **hljóða**, eins og bókstafirnir, heldur til mismunandi **ítónunar** eða **hljómfalls** raddarinnar. Með talsverðri einföldun getum við sagt að hvert greinarmerki svari til ákveðinnar breytingar á grunntíðni raddarinnar.

Við gefum það til kynna með breytingum á tónhæð (sem svarar til punkts eða kommu) hvort máli okkar er lokið eða hvort vænta má framhalds. Í lok málsgreinar stefnir tónninn yfirleitt niður á við, ef við höfum lokið máli okkar eða einhver meginskil verða í því sem við erum að segja. Ef við gerum aftur á móti örstutt hlé (annaðhvort til að anda eða til að sýna einhver skil í efninu) og ætlum að halda áfram, lækkar tónninn ekki. Því má segja að lækkandi tónn í lok setningar svari til punkts, en jafn eða hækkandi tónn svari til kommu.

Þegar við berum fram spurningu, gerum við það oftast með sérstökum spurnarorðum (*hver, hvað, hvernig* o.s. frv.) eða með breyttri orðaröð. Þessu fylgir líka yfirleitt sérstakur **spurnartónn**, sem felst í hækkaðri grunntíðni á fyrsta atkvæði síðasta orðsins í spurningunni.

Oft er spurnartónninn einn látinn um það að sýna að um spurningu sé að ræða, og hvorki notuð sérstök spurnarorð né orðaröð breytt. Þetta er t.d. algengt í »eins orðs spurningum«; þegar eitt orð með spurnartón er látið koma í stað heillar setningar. Ef við spyrjum eftir einhverjum, og fáum svarið *Hann er farinn*, getum við sagt *Farinn?* með spurnartón, í merkingunni 'Er hann (virkilega) farinn?'. Og ef við erum að hringja og erum ekki alveg viss hver svarar getum við sagt *Sigga?* í merkingunni 'Er þetta Sigga?'.

Lengd

Íslensk máhljóð eru ýmist **stutt** eða **löng**. Lengd er **aðgreinandi** í málinu, þannig að tvö orð sem hafa að geyma sömu hljóð er hægt að greina sundur í framburði með því að gefa hljóðunum mismunandi lengd. Athugum t.d. orðin *vina* og *vinna*. Í því fyrrnefnda er langt [r], en stutt [n], en í því síðarnefnda stutt [ɹ] og langt [n:]. *Vina* er því hljóðritað [vɪna], en *vinna* er hljóðritað [vɪn:a]; lengdin er táknuð með [:].

Þótt hér sé talað um »löng« hljóð og »stutt« er því alls ekki svo varið að hægt sé að miða við einhvern ákveðinn fjölda millisekúndna (ms) og segja að öll hljóð sem eru styttri en það mark séu »stutt«, en lengri hljóð séu »löng«. Hér er um að ræða afstæða lengd, eins og áður var nefnt; hlutfallið milli hljóða í sama atkvæði. Raunveruleg lengd getur hins vegar verið mjög mismunandi eftir talhraða o.fl.

Athugið líka að þótt verið sé að bera saman hljóð í sama talhraða eru löngu hljóðin ekki helmingi lengri en þau stuttu. Hlutfallið virðist yfirleitt vera á bilinu 3:5 — 4:5. Við »venjulegan« talhraða eru »stutt« máhljóð í íslensku venjulega á bilinu 100-150 ms, en »löng« á bilinu 150-300 ms. Eitt hljóð sker sig þó verulega úr; það er [r]. Langt [r:] hefur oft svipaða lengd og önnur löng hljóð, en stutt [r] er miklu styttra en önnur stutt hljóð; það virðist fara allt niður í 30-40 ms.

Sú meginregla gildir um (afstæða) lengd sérhljóða í íslensku, að sérhljóðin eru **stutt** á undan **löngu samhljóði eða samhljóðaklasa** — annars **löng**. Lengd sérhljóða er sem sé **stöðubundin**, þ.e. fer eftir umhverfi þeirra. Þannig eru stutt sérhljóð í *nudd* [ny:t], *grunn* [kryn:], *riss* [ris:], *skegg* [scek:], *töf* [tʰœf:], *ball* [pal:] (langt samhljóð á eftir), og í *vist* [vist], *þrusk* [θrusk], *stóll* [stoutl], *hopp* [hœhp], *gafl* [kapl], *sókn* [souhkn] (samhljóðaklasi á eftir). Hins vegar eru sérhljóðin löng í *tó* [tʰou:], *grá* [krau:], *ný* [ni:], *þjú* [θju:], *þvo* [θvɔ:], *ske* [sce:] (ekkert hljóð á eftir); í *búa* [pu:a], *gróa* [krou:a] (sérhljóð á eftir); og í *mál* [mau:l], *snuð* [stny:ð], *hús* [hu:s], *fet* [fæt], *gæs* [cais], *haus* [hœi:s] (eitt stutt samhljóð á eftir).

Ákveðin samhljóðasambönd eru þó undantekning frá þeirri meginreglu að sérhljóð séu stutt á undan samhljóðaklasa. Þetta eru sambönd þar sem *p*, *t*, *k*, *s* fer á

undan *v, j, r*. Reyndar koma ekki öll hugsanleg sambönd fyrir, en sem dæmi má nefna *lepja* [lɛ:pja], *kleprar* [k^hlɛ:prar], *setja* [sɛ:tja], *glitra* [klɪ:tra], *vökva* [vœ:kva], *bekri* [pɛ:kri], *dysja* [tɪ:sja], *lausra* [lœi:sra] — öll með löngu stofnsérhljóði.

Þessar reglur gilda þó eingöngu um **áhersluatkvæði**; þ.e. fyrsta atkvæði í ósamsettum orðum, og stundum fyrsta atkvæði síðari hluta samsettra orða. Í áherslulausum atkvæðum eru öll hljóð venjulega **stutt**. Þannig er [ɪ] í *hani* [ha:nɪ] ekki langt, þótt það sé í bakstöðu, né [ɣ] í *maður* [ma:ðʏr], þótt þar fari aðeins eitt samhljóð á eftir.

Samhljóð áherslulausra atkvæða eru ekki heldur löng, jafnvel ekki þau sem eru tvírituð í stafsetningu. Þess vegna vefst það fyrir mörgum hvenær rita skuli eitt *n* og hvenær tvö. Það er t.d. enginn framburðarmunur á nf. *himinn* og þf. *himin*; þau eru bæði borin fram [hɪ:mɪn], þótt það fyrra hafi *nn*, en hitt bara *n* í stafsetningu. Sama gildir um kk. *farinn* og kvk. *fárin*; hvorttveggja er borið fram [fa:rɪn]. Í þessum dæmum er reyndar **hægt** að gera mun; en þá verður að leggja áherslu, svonefnda **andstæðuáherslu**, á seinna atkvæðið.

Erfitt er að gefa nokkrar reglur um lengd í samsettum orðum; þar dugir ekki annað en treysta á eigin heyrn og hljóðskynjun. Þó má benda á að lengdarreglan miðast stundum við orðin í heild, en stundum við einstaka hluta þeirra. Í orðunum *vit + laus* og *vit + maður* er fyrri hlutinn sá sami. Samt sem áður er fyrra orðið venjulega borið fram með stuttu [ɪ] (og aðblæstri); [vɪhtlœis], sjaldnast *[vɪtlœis]. Seinna orðið er aftur á móti borið fram með löngu [ɪ]; [vɪ:tmɑ:ðʏr], ekki *[vɪhtmaðʏr]. Þetta má skýra með því að segja að í *vitlaus* miðist lengdarreglan við orðið í heild, og því komi samhljóðaklasi, [htl], á eftir [ɪ], sem þar með verði stutt. Í *vitmaður* miðist reglan aftur á móti eingöngu við fyrri hlutann, *vit-*, og þar er aðeins eitt samhljóð á eftir, þannig að [ɪ] verður langt.

Öll sérhljóð (nema tvíhljóðin [oi] og [yi]) geta verið bæði löng og stutt, eftir því hvað fer á eftir. Hið sama er ekki að segja um samhljóðin; mörg þeirra geta aðeins verið stutt. Þau sem geta verið bæði löng og stutt eru ófráblásnu lokhljóðin, [p, t, c, k]; *hatur* [ha:tʏr] — *haddur* [hat:ʏr], *geta* [cɛ:tɑ] — *gedda* [cɛ:tɑ], *þykja* [θɪ:ca] — *þiggja* [θɪ:ca], *vaka* [va:ka] — *vagga* [vak:a]. Einnig tvö örödduð önglhjóð, [s] og [f]; *bisa* [pɪ:sa] — *byssa* [pɪ:sa], *slaufa* [stlœi:fa] — *kaffi* [k^haf:i]. Þá geta rödduð hliðar- og sveifluhljóð, svo og rödduð nefhljóð (önnur en fram- og uppgómmælt) verið löng: *bola* [pø:la] — *bolla* [pø:la], *vora* [vø:ra] — *vorra* [vø:ra], *ama* [a:ma] — *amma* [am:a], *sina* [sɪ:na] — *sinna* [sɪ:na].

Önnur samhljóð eru yfirleitt aðeins stutt; þ.e. fráblásin lokhljóð, [p^h, t^h, c^h, k^h]; öll rödduð önglhjóð og flest örödduð [v, ð, j, γ, þ, ç, x, h]; örödduð hliðar-, sveiflu- og nefhljóð, [l, r, m, n, ŋ, j, ŋ], auk rödduðu gómmæltu nefhljóðanna [ɲ, ŋ]. Reyndar geta rödduðu önglhjóðin (a.m.k. sum þeirra) verið löng í undantekningartilvikum, svo sem í einstöku samsettum orðum, gælunöfnum og erlendum slettum. Þannig er *rafvirki* yfirleitt borið fram [rav:ɪrcɪ], með löngu [vɪ]. Einnig er stundum gert ráð fyrir löngu [j] á milli í-tvíhljóða og [ɪ], í orðum eins og *hagi*, *hugi*, *bogi* o.s.frv., en aðrir setja lengdarmerki á tvíhljóðið í staðinn. Erfitt er að greina hvar tvíhljóðinu lýkur og [j] tekur við í slíkum orðum, og hér er ekki haft neitt lengdarmerki í þeim, hvorki á [j] né tvíhljóðinu.

Þótt hér sé í stórum dráttum samræmi milli stafsetningar og framburðar, þannig að tvírituð samhljóð séu löng, eru frá því margar mikilvægar undantekningar. Tvírituð *pp, tt, kk* eru þannig yfirleitt tákn um aðblástur, eins og áður er komið fram; tvírítuð *ll* stendur mun oft fyrir [tl] en [l:], og tvírítuð *nn* stendur oft fyrir [tn].

Mikilvægasta frávikið er þó það að samhljóð eru ekki löng í grannstöðu við önnur samhljóð; þau geta aðeins verið löng milli sérhljóða eða í bakstöðu. Þannig eru

eingöngu stutt samhljóð í orðunum *bögglast* [pœklast], *missti* [mistɪ], *gaffli* [kaflɪ], *manns* [mans], *illska* [ilska], *þurrð* [θʏrð], enda þótt stafsetningin hafi þar tvírituð *gg*, *ss*, *ff*, *nn*, *ll*, *rr*, og [k:], [s:], [f:], [n:], [l:], [r:] séu möguleg hljóð í málinu.

Allt sem hér hefur verið sagt um lengd miðast við einstök orð. Í samfelldu tali kemur ýmislegt fleira til sem flækir málið. Mörgum smáorðum, s.s. forsetningum, samtengingum og fornöfnum, er eðlilegt að vera áherslulaus í setningum, og þar með gilda um þau lengdarreglur áherslulausra atkvæða. Þótt orð eins og *til*, *með*, *sem*, og *það* séu borin fram [tʰɪl], [mɛ:ð], [sɛ:m], [ɔ:ɣ], [θa:ð] ef þau eru lesin ein sér, eru þau nær alltaf áherslulaus í eðlilegu tali og þá borin fram [tʰɪl], [mɛð], [sem], [ɔɣ], [θað]. Áhersluleysið kemur líka fram í því að lokasamhljóðum þeirra er hætt við brottfalli, þannig að framburðurinn verður iðulega [tʰɪ], [mɛ], [sɛ], [ɔ], [θa]. Einnig getur sérhljóðið veiklast, og nálgast »hlutlausá« sérhljóðið [ə]. Nokkur smáorð hafa líka **alltaf** stutt sérhljóð, þótt stafsetningin bendi til annars; það eru orðin *um* og *fram*, sem alltaf eru borin fram [ʏm(:)] og [fram(:)]. Einnig er *en* oftast borið fram [ɛn(:)]. Það er því ofvöndun sem verður tilgerðarleg að bera þessi orð fram með löngu sérhljóði.

Brottföll og samlaganir

Stundum er sagt að **skýr framburður** felist í því að »bera fram alla stafina«. Þetta er villandi orðalag af tveimur ástæðum. Í fyrsta lagi berum við ekki fram stafi, heldur **hljóð**; bókstafirnir eru hins vegar fulltrúar hljóðanna í riti, og þessu tvennu má ekki rugla saman, enda höfum við hér að framan kynnst margs konar ósamræmi milli stafsetningar og framburðar.

Í öðru lagi er það líka rangt að hver einasti bókstafur í orðinu rituðu skuli alltaf eiga sér fulltrúa í framburðarmynd þess. Mjög algengt er að einhver hljóð, t.d. loka-hljóð stofns, sem koma fram í sumum beygingarmyndum orðs, komi ekki fram í öðrum myndum þess eða skyldum orðum, án þess að nokkur ástæða sé til að tala um óskýrmæli. Þótt [k] sé í karlkyni lýsingarorðsins *margur*, og [v] í nafnhætti sagnarinnar *þurfá*, ber víst enginn hvorugkynið *margt* fram *[markt] eða *[maɾkt], né þátíðina *þurfti* fram *[θʏrvtɪ] eða *[θʏɾftɪ]. Allir segja [maɾt] og [θʏɾtɪ], þótt *g* og *f* séu auðvitað **skrifuð** í þessum myndum.

Dæmi á við þessi eru mýmörg í málinu, einkum í samhljóðaklösum sem myndast þegar ending sem hefst á samhljóði bætist við stofn sem endar á tveimur (eða fleiri) samhljóðum, eins og í *marg + t*, *þurf + ti*. Þá er algengast að miðhljóð klasans (eitt eða fleiri) falli brott, en upphafs- og endahljóð hans standi eftir. Ekki er þetta þó algilt, og útilokað að gefa nákvæmar reglur um slík brottföll. Það er líka misjafnt eftir einstaklingum, talhraða, stíl o.s.frv. hversu víðtæk þau eru. Sum eru algild, eins og í *margt* og *þurfti*; en sá sem segir *heimsks barns* [heims pas:] í daglegu tali gæti átt það til að segja [heimsks partns] við formlegar aðstæður. Í slíkum tilvikum er mjög erfitt að segja hvenær réttlæt看legt er að tala um »óskýran« framburð; og eins hvenær hægt er að tala um **ofvöndun**, þ.e. að framburðurinn sé lagaður um of að stafsetningunni.

Það er líka fullkomlega eðlilegt að fella brott áherslulaus sérhljóð í bakstöðu ef næsta orð hefst á sérhljóði. *Ég sagði ekki neitt* berum við fram [ˈjɛ:ɣˈsaɣðehˌciˈneiht], en ekki [ˈjɛ:ɣˈsaɣðiˈehciˈneiht], og *Þeir fóru út* berum við fram [ˈþeɪrˌfourˈu:t], ekki [ˈþeɪrˌfourˌu:t].

[h] fellur einnig brott í framstöðu áherslulausra orða í eðlilegu, samfelldu tali; *Fór hann burt?* berum við fram [ˈfou:ranˌpʏɾt], ekki [ˈfou:rˌhanˌpʏɾt], og *Ég sýndi henni hann* berum við fram [ˈjɛ:ɣˈsintenˌan], ekki [ˈjɛ:ɣˈsintɪˌhenˌhan:]. Þegar [h] fellur framan

af fornöfnunum í seinna dæminu eru komin saman sérhljóð í upphafi orðanna og sérhljóð í enda næsta orðs á undan; þau síðarnefndu falla þá brott í samræmi við áðurnefnda reglu. [h] er hins vegar borið fram í slíkum tilvikum ef orðin bera áherslu.

Í samfelldu tali verða oft ýmiss konar samlaganir milli tveggja samliggjandi orða; oftast þannig að fyrsta hljóðið í seinna orðinu leitast við að laga seinasta hljóðið í því fyrra að sér, t.d. hvað varðar röddun. *Þar sem* er t.d. oftast borið fram [θaɾsem], með órödduðu [r] fyrir áhrif frá óraddaða [s]-hljóðinu. Hið sama má sjá í samsettum orðum; ef fyrri liður endar á rödduðu hljóði og sá seinni hefst á órödduðu er algengt að óraddaða hljóðið hafi áhrif á hitt. Við segjum oftast *fjársjóður* ['fjauɾsjouðʏr], ekki ['fjauɾsjouðʏr], *hafskip* ['hafscɪp], ekki ['harvscɪp].

Nefhljóð samlagast mjög oft eftirfarandi lokhljóði að myndunarstað. Við segjum oft *samkoma* ['saŋk^hɔ₁ma], *innbær* ['ɪmpair] í stað ['samk^hɔ₁ma], ['ɪmpair]. Slík samlögun verður líka milli orða, þannig að sagt er (*Maðurinn*) *sem kom, sem keyrði, sem dó* [seŋk^hɔ₁m], [seŋc^heirði], [sentou:] í stað [sem] alls staðar.

Þessu skylt er það, sem áður hefur verið nefnt, að í upphafi ýmissa fornafna og atviksorða er borið fram [ð] í stað [θ], þegar þessi orð standa í áherslulausri stöðu í setningum. Þannig segjum við *Ég sýndi þér það* ['je:ɥ'sintið.jerða(ð)] en ekki ['je:ɥ'sinti'θjeɾ'θa:ð]. Þurfi hins vegar að leggja áherslu á orðin er borið fram [θ]; *Ég sýndi þér ÞETTA* ['je:ɥ'sintið.jer'θehta].

Ekkert af því sem hér hefur verið nefnt er ástæða til að kalla óskýrmæli; þvert á móti er flest af því langeðlilegasti framburðurinn.

Verkefni

1. Hljóðritaðu eftirfarandi málsgreinar á tvo vegu; annars vegar miðað við skýran framburð (án þess þó að um ofvöndun sé að ræða), en hins vegar miðað við hraðan og frekar óskýran framburð.

Íslendingar hafa haft það fínt í sumar. Veðrið hefur verið svo gott að margir gáfu sér varla tíma til að horfa á heimsmeistarakeppnina í knattspyrnu í sjónvarpinu. Útisamkomurnar um verslunarmannahelgina fóru líka óvenju vel fram. Líklega eru unglíngarnir orðnir dasaðir eftir blíðuna.

2. Taktu eftir hljómfallinu í rödd fólks sem talar í hátalarakerfi, t.d. í flugvélum, stórmörkuðum, o.v.; og einnig hvernig svarað er í síma, einkum hjá fyrirtækjum og stofnunum. Reyndu að átta þig á því hvað einkennir hljómfallið hverju sinni. Fer tónninn t.d. upp og niður með jöfnu millibili, eða er hljómfallið í beinum tengslum við merkingu þess sem verið er að segja?

8. YFIRLIT YFIR HLJÓÐRITUN

Í því yfirliti sem hér fer á eftir er tekin fyrir hljóðritun þeirra atriða sem reynslan sýnir að byrjendur flaska helst á. Í fremsta dálknum er sýnd ritmynd þeirra sambanda sem um er að ræða, síðan hljóðritunin, og að lokum tekið dæmi um orð þar sem

viðkomandi samband kemur fyrir. Athugið að í sumum tilvikum getur annar framburður komið til greina en sá sem sýndur er; það á einkum við í yfirlitinu um samlaganir og brottföll.

Bandstrik á undan ritmyndinni (t.d. *-pp*) táknar að sambandið (eða sá framburður þess sem um er að ræða) geti ekki komið fyrir í upphafi orðs, en bæði í innstöðu og bakstöðu. Sé bandstrik á eftir ritmyndinni (t.d. *k-*) er aðeins átt við framstöðu; en sé punktur á eftir henni (t.d. *-gn.*) á viðkomandi framburður aðeins við í bakstöðu. Sé hvorki bandstrik né punktur getur framburðurinn átt við hvort heldur er í framstöðu, innstöðu eða bakstöðu.

Þar sem einhver hluti ritmyndarinnar í fremsta dálknum er innan sviga (t.d. *-kk(i/e/æ/ei)*) er átt við að hljóðritunin í næsta dálki á eftir eigi aðeins við það sem fer á undan sviganum; hins vegar er það sem er innan sviga forsenda þess að viðkomandi framburður komi fram.

Aðblástur:

<i>-pp</i>	[hp]	[k ^h ɔhpʏr]	<i>koppur</i>
<i>-tt</i>	[ht]	[spɔhtɪ]	<i>spotti</i>
<i>-kkj</i>	[hc]	[trihca]	<i>drykkja</i>
<i>-kk(i/e/æ/ei)</i>	[hc]	[stihci]	<i>stykki</i>
<i>-kk</i>	[hk]	[flɛhkʏr]	<i>flekkur</i>
<i>-p(p)l-</i>	[hpl]	[skʏhpla]	<i>skupla</i>
<i>-p(p)l.</i>	[hpl̩]	[t ^h ɪhpɔ]	<i>tipl</i>
<i>-t(t)l-</i>	[htl]	[mœhtlar]	<i>möttlar</i>
<i>-t(t)l.</i>	[htl̩]	[fihtɔ]	<i>fitl</i>
<i>-k(k)l-</i>	[hkl]	[ɛhklar]	<i>ekklar</i>
<i>-k(k)l.</i>	[hkl̩]	[θʏhkɔ]	<i>þukl</i>
<i>-p(p)n-</i>	[hpn]	[hɛhpni]	<i>heppni</i>
<i>-p(p)n.</i>	[hpn̩]	[vɔhpɔ]	<i>vopn</i>
<i>-t(t)n-</i>	[htn]	[klehtni]	<i>glettni</i>
<i>-t(t)n.</i>	[htn̩]	[vahtɔ]	<i>vatn</i>
<i>-k(k)n-</i>	[hkn]	[pɛhknyɪ]	<i>bekknun</i>
<i>-k(k)n.</i>	[hkn̩]	[sihkɔ]	<i>sýkn</i>
<i>-pm</i>	[hpm]	[k ^h œihpmaðʏr]	<i>kaupmaður</i>
<i>-tm</i>	[htm]	[rihtmi]	<i>rytmi</i>
<i>-km</i>	[hkm]	[trahkma]	<i>drakma</i>

Víxl lokhljóða og öngljóða:

<i>p-</i>	[p ^h]	[p ^h ru:ðyr]	<i>prúður</i>
<i>-p</i>	[p]	[hɔ:pa]	<i>hopa</i>
<i>-p(p)t</i>	[ft]	[sci:fta]	<i>skipta</i>
<i>-pk-</i>	[fk]/[fc]	[tifikyn]	<i>dýpkun</i>
<i>-p(p)s</i>	[fs]([ps])	[kloufska]	<i>glópska</i>
<i>kj-</i>	[c ^h]	[c ^h ar:]	<i>kjarr</i>
<i>k(i/e/æ/ei)-</i>	[c ^h]	[c ^h in:]	<i>kinn</i>
<i>k-</i>	[k ^h]	[k ^h rou:na]	<i>króna</i>
<i>-kj-</i>	[c]	[vi:ca]	<i>víkja</i>
<i>-k(i/e/æ/ei)</i>	[c]	[sai:ci]	<i>sæki</i>
<i>-k</i>	[k]	[si:kyr]	<i>sykur</i>
<i>-k(k)t</i>	[xt]	[θextist]	<i>þekktist</i>
<i>-k(k)s</i>	[xs]/[ks]	[flɔxs/flɔks]	<i>flokks</i>
<i>f</i>	[f]	[frahcɪ]	<i>frakki</i>
<i>-f</i>	[v]	[svai:vito]	<i>svæfill</i>
<i>-ff-</i>	[fl]	[kaflɪ]	<i>gaffli</i>
<i>-fl-</i>	[pl]	[svaipli]	<i>svæfli</i>
<i>-fl.</i>	[p̥]	[k ^h yp̥]	<i>kufli</i>
<i>-fn-</i>	[pn]	[sɔpna]	<i>sofna</i>
<i>-fn.</i>	[p̥n̥]	[nap̥n̥]	<i>nafn</i>
<i>g-</i>	[k]	[kry:na]	<i>gruna</i>
<i>-g-</i>	[ɣ]	[sa:ɣa]	<i>saga</i>
<i>-g(g)l-</i>	[kl]	[k ^h œkli]	<i>köggli</i>
<i>-gl.</i>	[k̥]	[sekɔ]	<i>segl</i>
<i>-g(g)n-</i>	[kn]	[rɔknɪr]	<i>roggnir</i>
<i>-gn.</i>	[k̥n̥]	[sœk̥n̥]	<i>sögn</i>

Upp- og framgómmælt lok- og öngljóð:

<i>gj-</i>	[c]	[cartna]	<i>gjarna</i>
<i>g(i/e/æ/ei)-</i>	[c]	[cɛl:a]	<i>gella</i>
<i>g-</i>	[k]	[krim:yr]	<i>grimmur</i>
<i>g(g)l</i>	[kl]	[kle:r]	<i>gler</i>
<i>g(g)n</i>	[kn]	[sikna]	<i>signa</i>
<i>-g</i>	[ɣ]	[vɔ:ɣyr]	<i>vogur</i>
<i>-gr-</i>	[ɣr]	[siɣra]	<i>sigra</i>

-g(g)ð	[ʏð]	[θayðɪ]	<i>þagði</i>
-g(g)t	[xt]	[stnœxt]	<i>snögg</i>
-gs	[xs]/[ks]	[laxs/laks]	<i>lags</i>
-gj-	[j:]	[θeijɣm]	<i>þegjum</i>
-g(i/e/æ/ei)	[j:]	[stlaijɪ]	<i>slagi</i>
<i>kj-</i>	[c ^h]	[c ^h outɿ]	<i>kjóll</i>
<i>k(i/e/æ/ei)-</i>	[c ^h]	[c ^h ɪs:a]	<i>kyssa</i>
<i>k-</i>	[k ^h]	[k ^h ɪrvra]	<i>klifra</i>
-k	[k]	[ljuka]	<i>ljúka</i>
-kj-	[c]	[lɪ:ca]	<i>lykja</i>
-k(i/e/æ/ei)	[c]	[si:cɪtɿ]	<i>sýkill</i>
-k(k)l-	[hkl]	[rœhklast]	<i>hrökklast</i>
-kl.	[hkɔ]	[stjauhklɿ]	<i>stjákl</i>
-k(k)n-	[hknɿ]	[stlœhkna]	<i>slokkna</i>
-kn.	[hknɿ]	[fraihknɿ]	<i>frækna</i>
-k(k)t	[xt]	[stnœxta]	<i>snökta</i>
-k(k)s	[xs]/[ks]	[lɔxs/lɔks]	<i>loks</i>
-x	[xs]/[ks]	[faks/faks]	<i>fáx</i>

Órödduð nef-, hliðar- og sveifluhljóð í innstöðu:

-mp	[m̥p]	[k ^h ɔm̥pa]	<i>kompa</i>
-mt	[m̥t]	[sɣm̥t]	<i>sumt</i>
-mk(i/e/æ/ei)	[m̥c]	[œim̥ci]	<i>aumki</i>
-mk	[m̥k]	[œim̥ka]	<i>aumka</i>
-nt	[n̥t]	[k ^h an̥tɣr]	<i>kantur</i>
-nkj-	[ŋ̥c]	[θeiŋ̥ca]	<i>þenkja</i>
-nk(i/e/æ/ei)	[ŋ̥c]	[hauŋ̥ci]	<i>hanki</i>
-nk	[ɔk]	[pauɔka]	<i>banka</i>
-lp	[ɔp]	[uɔpa]	<i>úlpa</i>

-lt	[l̥t]	[vɛl̥ta]	<i>velta</i>
-lkj-	[l̥c]	[vɛl̥cast]	<i>velkjast</i>
-lk(i/e/æ/ei)	[l̥c]	[al̥ci]	<i>alki</i>
-lk	[lk]	[houlkʏr]	<i>hólkur</i>
-rp	[r̥p]	[scɛr̥pa]	<i>skerpa</i>
-rt	[r̥t]	[k ^h var̥ta]	<i>kvarta</i>
-rkj-	[r̥c]	[hɛr̥cʏr]	<i>herkjur</i>
-rk(i/e/æ/ei)	[r̥c]	[par̥ci]	<i>barki</i>
-r(r)k	[r̥k]	[θʏr̥ka]	<i>þurrka</i>
-rs	[r̥s]	[vɛrstlʏn]	<i>verslun</i>

Órödduð hljóð í framstöðu:

<i>hj-</i>	[ç]	[çou:n]	<i>hjón</i>
<i>hé-</i>	[ç]	[çɛ(r)tna]	<i>hérna</i>
<i>hn-</i>	[n̥]	[n̥ɛ:vi]	<i>hnefi</i>
<i>hl-</i>	[l̥]	[l̥ɛ:ra]	<i>hlera</i>
<i>hr-</i>	[r̥]	[r̥ista]	<i>hrista</i>

Afröddun í bakstöðu á eftir órödduðu hljóði:

-l	[l̥]	[skap̥l̥]	<i>skafll</i>
-n	[n̥]	[ɔp̥n̥]	<i>ofn</i>
-m	[m̥]	[las(p)m̥]	<i>lasm</i>

Fram- og uppgómmælt nefhljóð:

-ngj-	[ŋc]	[fleij̥ca]	<i>flengja</i>
-ng(i/e/æ/ei)	[ŋc]	[trauj̥ci]	<i>drangi</i>
-nkj-	[ŋc]	[θeij̥ca]	<i>þenkja</i>
-nk(i/e/æ/ei)	[ŋc]	[sveij̥ci]	<i>Sveinki</i>
-ngl	[ŋl]	[tauj̥la]	
-ngn	[ŋn]	[treij̥nym]	<i>drengnum</i>
-ngs	[ŋs]	[pauj̥sɪ]	<i>bangsi</i>
-ngt	[ɔt]	[rauɔt]	<i>rangt</i>

-ng	[ŋk]	[t ^h œiŋk]	töng
-nk	[ŋk]	[luŋkʏr]	hlunkur
-n	[n]	[anta]	anda

-ll, -nn sambönd:

-ll	[l:]	[pal:]	ball
-ll	[l:]	[k ^h al:]	Kalli
— í nokkrum tökuorðum og gælunöfnum, annars:			
-ll-	[tl]	[hetla]	hella
-ll.	[t̩]	[pit̩]	bíll
-nn-	[tn]	[seitna]	seinna
-nn.	[t̩]	[t ^h out̩]	tónn
— á eftir tvíhljóðum, [i] og [u], annars:			
-nn	[n:]	[vin:a]	vinna

-rl, -rn -sambönd:

-rl-	[(r)tl]	[stnœrtla]	snörla
-rl.	[(r)t̩]	[k ^h a(r)t̩]	karl
-rn-	[(r)tn]	[svartnir]	svarnir
-rn.	[(r)t̩]	[hœ(r)t̩]	horn

Sníkihljóð í sl-, sn- (sm-) samböndum:

sl-	[stl]	[stlau:tʏr]	slátur
-sl.	[st̩]	[trast̩]	drasl
sn-	[stn]	[stnai:ri]	snæri
-sn.	[st̩]	[rœist̩]	rausn
sm-	[spm]	[spmau:ri]	smári
-sm.	[sp̩]	[laspm̩]	lasm

Tvíhljóð:

ei/ey	[ei]	[sveihtʏr]	sveittur
-------	------	------------	----------

<i>ei/ey</i>	[ei:]	[r̥ei:ta]	<i>hreyta</i>
<i>au</i>	[œi]	[œistʏr]	<i>austur</i>
<i>au</i>	[œi:]	[rœi:ðʏr]	<i>rauður</i>
<i>æ</i>	[ai]	[aiska]	<i>æska</i>
<i>æ</i>	[ai:]	[lai:kʏr]	<i>lækur</i>
<i>ó</i>	[ou]	[ouska]	<i>óska</i>
<i>ó</i>	[ou:]	[θrjou:ta]	<i>þrjóta</i>
<i>á</i>	[au]	[plaustʏr]	<i>blástur</i>
<i>á</i>	[au:]	[mau:la]	<i>mála</i>

<i>ag(i)</i>	[aij:]	[aijɪ]	<i>agi</i>
<i>eg(i/j)</i>	[eij:]	[veijɪn]	<i>veginn</i>
<i>og(i)</i>	[oij:]	[loiɪ]	<i>logi</i>
<i>ug(i)</i>	[ɤij:]	[flɤijɪ]	<i>flugi</i>
<i>ög(i)</i>	[œij:]	[sœijɪn]	<i>sögin</i>

<i>a(ng/nk)</i>	[au]	[faʊŋk]	<i>fang</i>
<i>e(ng/nk)</i>	[ei]	[reɪŋka]	<i>rengja</i>
<i>i(ng/nk)</i>	[i]	[flɪŋkʏr]	<i>flinkur</i>
<i>u(ng/nk)</i>	[u]	[θʊŋkʏr]	<i>þungur</i>
<i>ö(ng/nk)</i>	[œi]	[svœiŋk]	<i>svöng</i>

Lengd sérhljóða ($V =$ sérhljóð, $C =$ samhljóð):

V	[V:]	[pu:]	<i>bú</i>
$V(C)$	[V:]	[mai:na]	<i>mæna</i>
$V(C:)$	[V]	[r̥em:a]	<i>hremma</i>
$V(CC)$	[V]	[fœiskʏr]	<i>fauskur</i>
$V(pj/pr)$	[V:]	[nɛ:pja]	<i>nepja</i>
$V(tv/tj/tr)$	[V:]	[ei:tra]	<i>eitra</i>
$V(kv/kr)$	[V:]	[vœ:kva]	<i>vökva</i>
$V(sv/sj/sr)$	[V:]	[hau:sra]	<i>hásra</i>

Lengd samhljóða ($V =$ sérhljóð, $C =$ samhljóð):

C	[C]	[spɔ:r]	<i>spor</i>
$C(V)$	[C]	[kou:na]	<i>góna</i>

<i>CC</i>	[C:]	[r̥ɔs:]	<i>hross</i>
<i>CC(V)</i>	[C:]	[stlɪt:a]	<i>slydda</i>
<i>CC(C)</i>	[C]	[mistɪ]	<i>missti</i>

Helstu brottföll og samlaganir:

<i>-áf</i>	[au:(v)]	[k ^h au:(v)a]	<i>káfa</i>
<i>-ág</i>	[au:(γ)]	[mau:(γ)ʏr]	<i>mágur</i>
<i>-óf</i>	[ou:(v)]	[rou:(v)a]	<i>rófa</i>
<i>-óg</i>	[ou:(γ)]	[pou:(γ)ʏr]	<i>bógur</i>
<i>-úf</i>	[u:(v)]	[lju:(v)ʏr]	<i>ljúfur</i>
<i>-úg</i>	[u:(γ)]	[plju:(γ)ʏr]	<i>bljúgur</i>
<i>-fld</i>	[(v)lt]	[ɛ(v)ltɪ]	<i>efldi</i>
<i>-flt</i>	[ɔt]	[t ^h ɛɔt]	<i>teflt</i>
<i>-fnd</i>	[mt]	[hɛmtɪ]	<i>hefndi</i>
<i>-fns</i>	[fs]/[pɳs]	[r̥afs/r̥apɳs]	<i>hrafns</i>
<i>-fnt</i>	[m̥t]	[jam̥t]	<i>jafnt</i>
<i>-fts</i>	[f(t)s]	[lɔf(t)s]	<i>lofts</i>
<i>-g(g)ld</i>	[lt]	[sɪltɪ]	<i>sigldi</i>
<i>-g(g)lt</i>	[ɔt]	[sɪlɔt]	<i>siglt</i>
<i>-g(g)nd</i>	[ɲt]	[rɪɲtɪ]	<i>rigndi</i>
<i>-gns</i>	[xs]/[kɳs]	[kaxs/kakɳs]	<i>gagns</i>
<i>-g(g)nst</i>	[ɲst]	[sciɲst]	<i>skyggnst</i>
<i>-g(g)nt</i>	[ɔt]	[r̥ɔt]	<i>hrygnt</i>
<i>-gts</i>	[x(t)s]	[cœx(t)s]	<i>gjögts</i>
<i>-knt</i>	[ɔt]	[siɔt]	<i>sýknt</i>
<i>-k(k)ts</i>	[x(t)s]	[svɛx(t)s]	<i>svekkts</i>
<i>-l(l)ds</i>	[l(t)s]	[θvail(t)s]	<i>þvælds</i>
<i>-lfd</i>	[lt]	[k ^h vɔltɪ]	<i>hvolfdi</i>
<i>-lfr</i>	[l(v)r]	[il(v)ra]	<i>ýlfra</i>
<i>-lfs</i>	[l(f)s]	[ul(f)s]	<i>úlfs</i>
<i>-lft</i>	[ɔt]	[t ^h ouɔtɪ]	<i>tólfði</i>
<i>-lgd</i>	[lt]	[fɪltɪ]	<i>fyldi</i>
<i>-lgn</i>	[ln]	[vɔlna]	<i>volgna</i>
<i>-lks</i>	[ls]/[ɔks]	[fouls/fouɔks]	<i>fólks</i>
<i>-lkt</i>	[ɔt]	[vɛɔtʏr]	<i>velktur</i>

-lps	[ls]/[ɔps]	[k ^h vɔls/k ^h vɔps]	<i>hvolps</i>
-lsks	[ls(ks)]	[fals(ks)]	<i>falsks</i>
-lskt	[lst]	[p ^h oulst]	<i>pólskt</i>
-l(l)ts	[ɔ(t)s]	[cɪɔ(t)s]	<i>gyllts</i>
-mbd	[mt]	[rɛmtist]	<i>rembdist</i>
-mbs	[ms]	[lams]	<i>lambs</i>
-mbt	[m̩t]	[c ^h ɛm̩t]	<i>kembt</i>
-m(m)ds	[m(t)s]	[lim(t)s]	<i>límds</i>
-mps	[ms]/[m̩ps]	[svams/svam̩ps]	<i>svamps</i>
-n(n)ds	[n(t)s]	[san(t)s]	<i>sands</i>
-ngd	[ŋt]	[r̩ŋtɪ]	<i>hringdi</i>
-ngds	[ŋ(t)s]	[streinj(t)s]	<i>strengds</i>
-ngn	[(ŋ)n]	[lu(ŋ)na]	<i>lungna</i>
-ngs	[ŋs]	[haun̩s]	<i>hangs</i>
-ngt	[ɔt]	[t ^h eiɔt]	<i>tengt</i>
-nks	[ɔ(k)s]	[tiɔ(k)s]	<i>dynks</i>
-n(n)sk	[ns(ks)]	[frans(ks)]	<i>fransks</i>
-nkt	[n̩t]	[p ^h un̩tɻr]	<i>punktur</i>
-n(n)skt	[nst]	[finst]	<i>finnskt</i>
-p(p)ts	[f(t)s]	[t ^h ɛf(t)s]	<i>teppts</i>
-rðl	[rtl]	[spɛrtlar]	<i>sperðlar</i>
-rðn	[rt̩n]	[hartna]	<i>harðna</i>
-rðð	[rð]	[hɔrðɪ]	<i>horfði</i>
-rfl	[rtl]	[k ^h vartla]	<i>hvarfla</i>
-rfn	[rt̩n]	[hɔrt̩nɪr]	<i>horfnir</i>
-rfs	[r(f)s]	[ɔr(f)s]	<i>orfs</i>
-rfst	[(r̩)st]	[hɔ(r̩)st]	<i>horfst</i>
-rft	[r̩t]	[hɔr̩t]	<i>horft</i>
-rgð	[rð]	[mɛrð]	<i>mergð</i>
-rgn	[rt̩n]	[mɔrt̩na]	<i>morgna</i>
-rgs	[r(k)s]	[tver(k)s]	<i>dvergs</i>
-rgt	[r̩t]	[m̩r̩t]	<i>margt</i>
-r(r)ks	[r̩(k)s]	[stɛr̩(k)s]	<i>sterks</i>
-rkst	[(r̩)st]	[stɪ(r̩)st]	<i>styrkst</i>
-rkt	[r̩t]	[mɪr̩t]	<i>myrkt</i>
-rkts	[r̩(t)s]	[stɪr̩(t)s]	<i>styrkts</i>
-rls	[((r)t)ls]	[k ^h a((r)t)ls]	<i>karls</i>
-rmd	[(r)mt]	[θɪ(r)mtɪ]	<i>þyrmdi</i>

-rms	[(r)ms]	[ha(r)ms]	harms
-rmt	[(r)mt]	[hε(r)mt]	hermt
-rnd	[(r)nt]	[fi(r)ntyr]	fyrndur
-rns	[r̥s]	[p̥ars]	barns
-rnsk	[(r)nnsk]	[p̥ε(r)nnska]	bernska
-rnt	[r̥nt]	[h̥nt]	hyrnt
-rps	[r̥(p)s]	[θ̥r̥(p)s]	þorps
-rpst	[(r)st]	[sç̥(r)st]	skerpst
-rpt	[r̥t]	[sç̥rt̥]	skyrpti
-rpts	[r̥(t)s]	[sç̥r̥(t)s]	skerpsts
-rsk	[(r)sk]	[nɔ̥(r)skyr]	norskur
-rsk(i/e/æ/ei)	[(r)sc]	[fja(r)sci]	fjarski
-rsk̥s	[r̥s]/[sk̥s]	[θ̥r̥s/θ̥sk̥s]	þorsks
-rskt	[(r)st]	[ç̥(r)st]	gerskt
-rsl	[(r)stl]	[spa(r)stla]	sparsla
-rsn	[(r)stn]	[vε(r)stna]	versna
-r(r)st	[(r)st]	[p̥ε(r)st]	berst
-rst̥s	[s̥:]/[st̥s]	[fis̥:/fist̥s]	fyrst̥s
-r(r)ts	[r̥(t)s]	[svar̥(t)s]	svart̥s
-sk̥s	[s̥:]/[sk̥s]	[fis̥:/fisk̥s]	fisk̥s
-skt	[st]	[frist]	frískt
-sps	[s̥:]/[sps]	[ras̥:/rasps]	rasps
-stk	[sk̥]/[sc̥]	[s̥isc̥m]	systkin
-sts	[s̥:]/[st̥s]	[p ^h res̥/p ^h rest̥s]	prest̥s
-tns	[s̥:]	[vas̥:]	vatns

HELSTU STUÐNINGSRIT

Ari Páll Kristinsson. 1988. *The Pronunciation of Modern Icelandic*. A Brief Course for Foreign Students. 3. útg. Málvísindastofnun Háskóla Íslands, Reykjavík.

Árni Böðvarsson. 1975. *Hljóðfræði*. Ísafoldarprentsmiðja HF, Reykjavík.

Ásta Svavarsdóttir, Halldór Ármann Sigurðsson, Sigurður Jónsson, Sigurður Konráðsson. 1982. Formendur íslenskra einhljóða. *Íslenskt mál* 4:63-85.

Eiríkur Rögnvaldsson. 1984. *Íslensk málfræði*. Hljóðkerfisfræði og beygingafræði. Reykjavík.

Eiríkur Rögnvaldsson. 1989. *Íslensk hljóðfræði*. Kennslukver handa nemendum á háskólastigi. Málvísindastofnun Háskóla Íslands, Reykjavík.

Fry, D.B. 1979. *The Physics of Speech*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Kristján Árnason. 1983. Áhersla og hrynjandi í íslenskum orðum. *Íslenskt mál* 5:53-80.
- Kristján Árnason & Höskuldur Þráinsson. 1983. Um málfar Vestur-Skaftfellinga. *Íslenskt mál* 5:81-103.
- Ladefoged, Peter. 1982. *A Course in Phonetics*. 2. útg. Academic Press, New York.
- Magnús Pétursson. 1974. *Les articulations de l'Islandais a la lumiere de la radiocinematographie*. Librairie C. Klincksieck, París.
- Magnús Pétursson. 1976. *Drög að almennri og íslenskri hljóðfræði*. Iðunn, Reykjavík.
- Pickett, J.M. 1980. *The Sounds of Speech Communication. A Primer of Acoustic Phonetics and Speech Perception*. University Park Press, Baltimore.
- Sigurður Jónsson, Guðvarður Már Gunnlaugsson, Höskuldur Þráinsson. 1986. *Mállýskudæmi*. 2. útg. Málvísindastofnun Háskóla Íslands, Reykjavík.

EFTIRMÁLI

Þessi bók er sprottin af reynslu minni af því að kenna hljóðfræði í Háskóla Íslands og Kennaraháskóla Íslands. Flestir nemenda minna í þessum skólum hafa annaðhvort verið algerir byrjendur í hljóðfræði, eða farnir að ryðga talsvert í því sem þeir hafa lært í henni í framhaldsskóla — oftast þá fyrir 2-3 árum. Út frá þessari kennslureynslu skrifaði ég bókina *Íslensk hljóðfræði. Kennslukver handa nemendum á háskólastigi*, sem Málvísindastofnun Háskóla Íslands gaf út 1989. Þetta kver hefur síðan verið reynt í framhaldsskólakennslu, auk notkunar í HÍ og KHÍ. Það rit sem hér liggur fyrir er hins vegar gerbreytt; margt hefur verið fellt brott, en mun fleiru hefur verið bætt við. Þetta er því allt önnur bók, þótt nöfnin séu keimlík og einstakir kaflar nær samhljóða. Ég hef fengið ýmsar ábendingar frá þeim sem hafa notað eldra kverið í kennslu, og skulu þær hér með þakkaðar. Sérstaklega ber þó að þakka Sigurði Svavarssyni fyrir hvatningu við samningu ritsins og fjölmargar gagnlegar ábendingar.

Reykjavík, 22. ágúst 1990

Eiríkur Rögnvaldsson